

MODEL OF CULTURAL POLICY OF SOVIET GEORGIA

საბჭოთა საქართველოს კულტურის პოლიტიკის მოდელი

Vazha Shatberashvili

PhD in Social Sciences

Ivane Javakhishvili Tbilisi State University,

Tbilisi, Georgia,

ORCID ID: 0009-0007-7765-9814

tel.: +995 599 96 93 99; e-mail: vshatberashvili@yahoo.com

Abstract

After the occupation of Georgia by Soviet Russia on February 25, 1921 and after Georgias has become a constituent of the new Soviet totalitarian empire since 1922, the radically changed political-ideological and socio-economic factors had a great impact on Georgian culture and the governance system of the cultural sphere-the policy of culture. The main feature of the Soviet political system was its ideologizing, which logically led to the need to develop appropriate tasks and tools for the governance of the cultural sphere. In the framework of the research as a result of analyzing the abundant documentary material related to the Soviet policy of culture (four Soviet constitutions, legislative acts, decrees, scientific literature, etc.), we concluded that the most essential tasks and, at the same time, instrumentalities of the ideological-centralized governance system of the sphere canonized as the Soviet cultural revolution were: *education reform; ideological struggle to establish social realist culture; centralized institutional governance of the sphere of culture; establishment of censorship and repressive system; anti-religious politics*. According to these vectors of the Soviet cultural revolution, i.e. cultural policy, in the article we called the frame-model of the cultural policy of Soviet Georgia a *Totalitarian-ideologized model*. Among the international concept-models, it is comparable to the *Engineer state model*. It is also similar to the *State Bureaucratic-educational concept-model* of cultural policy.

Keywords: Soviet Georgia, culture, cultural policy, totalitarianism, international concept-models of cultural policy.

ვაჟა შატბერაშვილი

სოციალურ მეცნიერებათა დოქტორი

ივანე ჯავახიშვილის სახელობის თბილისის სახელმწიფო

უნივერსიტეტი, საქართველო, თბილისი

ORCID ID: 0009-0007-7765-9814

(+995) 599 96 93 99; vshatberashvili@yahoo.com

აბსტრაქტი

1921 წლის 25 თებერვალს საბჭოთა რუსეთის მიერ საქართველოს ოკუპაციისა და 1922 წლიდან ახალშექმნილი სახელმწიფოს-საბჭოთა

სოციალისტური რესპუბლიკების კავშირის-ახალი საბჭოთა ტოტალიტარული იმპერიის შემადგენლად საქართველოს ქცევის შემდეგ რადიკალურად შეცვლილმა პოლიტიკურ-იდეოლოგიურმა და სოციალურ-ეკონომიკურმა მდგენელებმა დიდი გავლენა მოახდინა ქართულ კულტურასა და კულტურის სფეროს მართვის სისტემაზე-კულტურის პოლიტიკაზე. საბჭოთა პოლიტიკური სისტემის უმთავრეს მახასიათებლად გამოიკვეთა მისი იდეოლოგიზება, რამაც ლოგიკურად გამოიწვია კულტურის სფეროს მართვის შესაბამისი ამოცანებისა და ინსტრუმენტების შემუშავების აუცილებლობაც. კვლევის ფარგლებში, კულტურის საბჭოთა პოლიტიკასთან დაკავშირებული უხვი დოკუმენტური მასალის (ოთხი საბჭოთა კონსტიტუციის, კულტურის სფეროს მართვის გარდასაქმნელად გამოცემული საკანონმდებლო აქტების, დეკრეტების, სამეცნიერო ლიტერატურისა და სხვ.) გაანალიზების შედეგად მივიჩნიეთ, რომ ე.წ. საბჭოთა კულტურულ რევოლუციად კანონიზებული სფეროს იდეოლოგიურ-ცენტრალიზებული მართვის სისტემის ყველაზე არსებითი ამოცანები და, ერთდროულად, ინსტრუმენტალიები იყო: *განათლების რეფორმა; იდეოლოგიური ბრძოლა სოცრეალისტური კულტურის დასამკვიდრებლად; კულტურის სფეროს ცენტრალიზებული ინსტიტუციური მართვა; ცენზურა და რეპრესიული სისტემის დამკვიდრება; ანტირელიგიური პოლიტიკა*. საბჭოთა კულტურული რევოლუციის, ანუ კულტურის პოლიტიკის ამ ვექტორთა მიხედვით, სტატიაში საბჭოთა საქართველოს კულტურის პოლიტიკის ჩარჩო-მოდელს ვუწოდეთ ტოტალიტარულ-იდეოლოგიზებული მოდელი. საერთაშორისო კონცეფცია-მოდელთაგან კი ის *ინჟინერი სახელმწიფო მოდელია*. ის ემსგავსება კულტურის პოლიტიკის სახელმწიფო ბიუროკრატიულ-საგანმანათლებლო კონცეფცია-მოდელსაც.

საკვანძო სიტყვები: საბჭოთა საქართველო, კულტურა, კულტურის პოლიტიკა, ტოტალიტარიზმი, კულტურის პოლიტიკის საერთაშორისო კონცეფცია-მოდელები.

შესავალი

1921 წლის 25 თებერვალს საბჭოთა რუსეთის საოკუპაციო ძალების მიერ დამოუკიდებელი დემოკრატიული საქართველოს ოკუპაციის შემდეგ დაიწყო ახალი - საბჭოთა ერა საქართველოს ისტორიაში. რუსეთის სოციალ-დემოკრატიულმა მუშათა ბოლშევიკურმა პარტიამ საქართველოში საბჭოთა ხელისუფლების გამოცხადების შემდეგ უმაღლესი საკანონმდებლო ორგანოს ფუნქცია 1921 წლის 16 თებერვალს შექმნილ საქართველოს რევოლუციურ კომიტეტს გადასცა. 1921 წლის 17 მარტს საქართველოს დემოკრატიულმა მთავრობამ მიიღო გადაწყვეტილება ემიგრაციაში წასვლის შესახებ. რევოლუციური კომიტეტის დეკრეტით 1921 წლის 24 მარტს უმაღლესი საკანონმდებლო ორგანო-დამფუძნებელი კრება დათხოვნილ იქნა. ხელისუფლების ძალადობრივმა შეცვლამ სათავე დაუდო საქართველოს სოციალისტურ საბჭოთა რესპუბლიკას, რომელიც 1922 წლის 30 დეკემბერს შექმნილი ახალი სახელმწიფოს-საბჭოთა სოციალისტური

რესპუბლიკების კავშირის (სსრკ-ის) შემადგენელი გახდა. ამდენად, 1922 წლიდან ახალი პოლიტიკური სისტემა-საბჭოთა ტოტალიტარული იმპერია იურიდიულად გაფორმდა. ამ უმნიშვნელოვანესმა მოვლენამ შეცვალა მსოფლიოს პოლიტიკური დღის წესრიგი. ცხადია, რადიკალურად შეიცვალა გასაბჭოებული საქართველოს პოლიტიკურ-იდეოლოგიური, სოციალურ-ეკონომიკური და კულტურული ცხოვრებაც. როგორც ცნობილია, ყოველი რადიკალური, ხელოვნური, ძალდატანებითი, ამასთან, ეროვნული სპეციფიკის გაუთვალისწინებლად სწრაფად შეცვლილი პოლიტიკური კლიმატი დამაზიანებელია ნებისმიერი ქვეყნისთვის. ამის სამწუხარო გამოცდილება არაერთხელ ჰქონდა ჩვენს ქვეყანას როგორც ისტორიულად, ისე ახლო წარსულში. ამგვარი ცვლილებების მიმართ განსაკუთრებით მგრძობიარეა კულტურა. საბჭოთა საქართველოს მესვეურებმაც მართვის სხვა ბერკეტებთან ერთად კულტურა, მისი მნიშვნელობიდან გამომდინარე, თავდაპირველად, სოციალისტური სახელმწიფოს პოლიტიკის ერთ-ერთ სტრატეგიულ მიმართულებად ე.წ. კულტურული რევოლუცია, იგივე კულტურის საბჭოური პოლიტიკა გამოაცხადეს. ამიტომ ჯერ ბოლშევიკური რუსეთის, მერე სსრკ-ის, შესაბამისად, საბჭოთა საქართველოს, პირველი დღეებიდანვე მთელი მისი არსებობის განმავლობაში კულტურის მიმართ საბჭოთა პოლიტიკური სისტემის უმთავრეს მახასიათებლად გამოიკვეთა მისი იდეოლოგიზირება, რამაც ლოგიკურად გამოიწვია სფეროს მართვის შესაბამისი ინსტრუმენტების შემუშავების აუცილებლობა. ცხადია, საბჭოთა საქართველოს კულტურის 70-წლიანი პოლიტიკის ღრმა ანალიზი სცილდება ჩვენი კვლევის ფარგლებს მისი დროში განფენილობისა და ინსტიტუციური მრავალსახეობის გამო. მიუხედავად ამისა, ამ სტატიაში შევეცდებით, წარმოვაჩინოთ საბჭოთა საქართველოს კულტურის პოლიტიკის განმსაზღვრელი არსებითი ვექტორები, რათა მათი მეშვეობით მოვახდინოთ მისი მოდელის იდენტიფიცირება და დასასრულ თანამედროვე კონცეფცია-მოდელების რომელიმე სახეობასთან მისადაგება. მანამდე კი აუცილებლად უნდა ითქვას, რომ კულტურული რევოლუცია/კულტურის საბჭოთა პოლიტიკა რთული კონსტრუქცია იყო, რომელიც სრულად იყო შეპირობებული ახალი პოლიტიკური სისტემით. ამის დემონსტრირებისთვის კი მოკლედ უნდა შევხებით ამ პოლიტიკურ სისტემასა და მის ლეგიტიმაცია-კანონიზირებას უზენაეს იურიდიულ დოკუმენტებში-საბჭოურ კონსტიტუციებში. საბჭოთა საქართველოს სახელმწიფოს გაუქმებამდე მიღებულ იქნა სულ 4 - 1922, 1927, 1937 და 1978 წლების კონსტიტუცია.

მეთოდები

კვლევის ფართო მოცულობითი ხასიათიდან და ამით განპირობებული სტატის არცთუ მარტივი სტრუქტურულიდან გამომდინარე, კულტურული-ისტორიული ტენდენციების წარმოსაჩენად გამოვიყენეთ ისტორიული რეკონსტრუირებისა და კომპარატიული (ისტორიულ-შედარებითი) მეთოდი. გარდა ამისა, მონაცვლეობით გამოყენებულ იქნა ისეთი ზოგად-ლოგიკური მეთოდები, როგორებიცაა: ინდუქცია, დედუქცია, შედარება,

ანალიზი და სინთეზი. ამათგან, შედარებითი ანალიტიკის მეთოდით განსაკუთრებით ვიხელოვანდებით სტატიის თეორიული ჩარჩოს გამო-საკვეთად, ანუ იმ ნაწილისათვის, როცა აუცილებელი იყო კულტურის სფეროს მართვის საერთაშორისო კონცეფცია-მოდელის წარმოდგენა და მათი გათვალისწინებით საბჭოთა საქართველოს კულტურის პოლიტიკის მოდელის ანალიზი და მისი ტიპიზაცია. გარდა ზემოთ ნახსენები მეთოდებისა, ძირითადად გამოყენებულ იქნა სოციალურ მეცნიერებებში აპრობირებული და აქტუალური კვლევის თვისებრივი მეთოდი, კერძოდ, დოკუმენტების ანალიზი, რომლის მეშვეობით გამოკვლეულ იქნა საბჭოთა საქართველოს კულტურის სახელმწიფო პოლიტიკა მნიშვნელოვანი ოფიციალური და საკანონმდებლო აქტების/წყაროების შესწავლის გზით; გაანალიზებულ იქნა ინსტიტუციური მართვის სისტემა.

შედეგები

საბჭოთა საქართველოს კულტურის პოლიტიკის მოდელის ჩვენებულმა მიმოხილვამ წარმოაჩინა მისი არსებითი ვექტორები. წარმოდგენილი მასალა იძლევა საშუალებას, რომ, საბჭოთა საქართველოს კულტურის პოლიტიკის ჩარჩო-მოდელს ვუწოდოთ *ტოტალიტარულ-იდეოლოგიზირებული* მოდე-ლი.

მსჯელობა და დასკვნები

ქვეყნის ოკუპაციიდან ზუსტად ერთი წლის თავზე, 1922 წლის 2 მარტს, საქართველოს საბჭოების I ყრილობაზე მიიღეს საქართველოს პირველი საბჭოთა კონსტიტუცია. რუსეთის ფედერაციის 1918 წლის საბჭოთა კონსტიტუციის ანალოგიით დაიწერა საქართველოს პირველი საბჭოთა კონსტიტუცია, რომლის იდეოლოგიზირება თვალნათლივ ჩანს მის პირველ-სავე მუხლში, სადაც ჩაიწერა, რომ „*საქართველოს მუშები, მშრომელი გლეხკაცობა და წითელი არმია საქართველოს დემოკრატიულ რესპუბლიკის, დამფუძნებელ კრებისა და ყველა ცენტრალურ და ადგილობრივ ორგანოს სახელმწიფოებრივ ხელისუფლების გაუქმების შემდგომ, - თავის ქვეყნის მთელ ტერიტორიაზე ამყარებენ პროლეტარიატის სუვერენიტეტსა და დიქტატურას... დიქტატურის მიზანია ბურჟუაზიული წესწყობილებიდან სოციალიზმში გადასვლის განხორციელება სოციალისტურ რეფორმების შეურყევლად ცხოვრებაში გატარების გზით*“... (საქართველოს სოცია-ლისტური საბჭოთა რესპუბლიკის კონსტიტუცია, 1922:4). უკვე ამით გაცხადდა საქართველოს პოლიტიკური ვექტორის რადიკალური ცვლილე-ბა-დამოუკიდებელი, დემოკრატიული პოლიტიკური სისტემიდან დიქტა-ტურულ პოლიტიკურ სისტემაზე გადასვლა, რისილოგიკური დადასტურება იყო საბჭოეთში საზოგადოებრივი ცხოვრების ყველა სფეროს, მათ შორის, კულტურის სფეროს ძალისმიერი/დიქტატორული და ცენტრალიზებული ინსტიტუციური მართვა. საბჭოთა საქართველოს სახელმწიფოს მოწყობის ეს არადემოკრატიული წესი ცალსახად აისახა კონსტიტუციაშიც, კერძოდ: ხელისუფლება სრულად გადაეცა დეპუტატთა საბჭოებს; ზემდგომად გამოცხადდა „*სახალხო კომისართა საბჭო 12 სახალხო კომისარიატის*

შედგენილობით“; გაუქმდა კერძო საკუთრება როგორც მიწაზე, ასევე წარმოებასა და საწარმოო საშუალებებზე; მხოლოდ ფორმალურად იქნა აღიარებული ადამიანის უფლებები და თავისუფლებები; გაუქმდა საყოველთაო საარჩევნო უფლება: როგორც აქტიური, ისე პასიური საარჩევნო უფლება ჩამოერთვა მოქალაქეთა გარკვეულ კატეგორიას; გაცხადდა, რომ საბჭოთა ხელისუფლება „*უზრუნველყოფს ყველა მშრომელთათვის კავშირების, კრებების, მიტინგების და საზეიმო სეირნობების და სხვ. ნამდვილ თავისუფლებას*“ (საქართველოს სოციალისტური საბჭოთა რესპუბლიკის კონსტიტუცია, 1922:6). აქ დეკლარირებულ ვითომდა ამ „ნამდვილ თავისუფლებას“ არანაირი კავშირი არ ჰქონდა მართლაც ნამდვილ თავისუფლებასთან, რადგან ეს ეხებოდა მხოლოდ ისეთი საჯარო აქტივობების თავისუფლებას, რომლებიც პასუხობდა სახელმწიფოს იდეოლოგიურ ინტერესებს. ამ და მომდევნო კონსტიტუციებშიც, მსგავსი ჩანაწერების მიუხედავად, მოქალაქეთა ეს უფლებები, სსრკ-ის დარად, საქართველოშიც ყოველთვის უხეშად ირღვეოდა, რადგან იქვე აღნიშნული იყო, რომ „*ანტისაბჭოური*“ და „*ანტისახალხო*“, „*სოციალიზმის ინტერესების*“ საწინააღმდეგო საქმიანობა არ დაიშვებოდა და ამაში ბრალდებულნი დაისჯებოდნენ. მმართველ რეჟიმს ნებისმიერი კრიტიკული გამონათქვამის გამოცხადება შეეძლო „*ანტისაბჭოურ მოქმედებად*“ (მაცაბერიძე, 2019). კვლევის მიზნიდან გამომდინარე, ჩვენთვის უფრო საყურადღებოა, რამდენად და როგორ დაფიქსირდა კონსტიტუციაში კულტურისადმი სახელმწიფოს პოზიცია. ნიშანდობლივია, რომ მისი არც ერთი თავი და მუხლი საგანგებოდ არ ეხებოდა კულტურის საკითხებს. კონსტიტუცია შემოიფარგლა მხოლოდ ზოგადი განაცხადით, რომ განხორციელდებოდა სოციალისტური რეფორმები. ერთ-ერთ ასეთ მთავარ რეფორმად, უდავოდ, იგულისხმებოდა კულტურის სფეროს იდეოლოგიზებული რეფორმა, ანუ კულტურული რევოლუცია. სახელმწიფოს მართვის განმახორციელებელ 12 დარგობრივ სახალხო კომისარიატთაგან ერთ-ერთის - განათლების სახალხო კომისარიატის უფლება-მოვალეობა იყო სწორედ განათლება-კულტურის სფეროს ინსტიტუციური მართვა, რასაც ის, სხვა კომისარიატთა მსგავსად, ცენტრალიზებურად ახორციელებდა.

საქართველოს 1927 წლის მეორე კონსტიტუციაში გაცხადებულია, რომ ის „*მიზნად ისახავს უზრუნველჰყოს ეს (პროლეტარიატის-ვ.ჟ.) დიქტატურა ბურჟუაზიის საბოლოოდ დასათრგუნავად... დასამყარებლად კომუნიზმისა, როცა არ იქნება არც კლასებად დაყოფა და არც სახელმწიფო ხელისუფლება*“ (საქართველოს საბჭოთა სოციალისტური რესპუბლიკის კონსტიტუცია, 1927:5). ამ კონსტიტუციის მიხედვით, კიდევ უფრო ცენტრალიზებული გახდა მმართველობითი სისტემა, რადგან შეიზღუდა საქართველოს სუვერენიტეტი საკავშირო ხელისუფლების სასარგებლოდ. რაც შეეხება კულტურას, აქაც, პირველი ქართული საბჭოთა კონსტიტუციის მსგავსად, მისდამი სახელმწიფოს მკვეთრად გამოხატული პოზიცია არ დაფიქსირებულა. განათლებისა და კულტურის სფეროს ინსტიტუციური მართვა კვლავაც ევალებოდა განათლების კომისარიატს.

მესამე საბჭოთა კონსტიტუცია საქართველოში 1937 წელს მიიღეს სსრკ-ის 1936 წლის ე.წ. სტალინური კონსტიტუციის ბაზაზე. 1937 წლის კონსტიტუციის პირველ თავშივე („საზოგადოებრივი წყობილება“) ცხადდებოდა, რომ „*საქართველოს საბჭოთა სოციალისტური რესპუბლიკა არის მუშათა და გლეხთა სოციალისტური სახელმწიფო*“ (საქართველოს საბჭოთა სოციალისტური რესპუბლიკის კონსტიტუცია, 1937:5), ანუ კონსტიტუციაში ჩაიწერა, რომ აშენდა ახალი საზოგადოების პირველი ფაზა-სოციალიზმი და უნდა დაწყებულიყო კომუნიზმის მშენებლობა, თუმცა, ამ კონსტიტუციითაც საქართველო პროლეტარიატის დიქტატურის სახელმწიფოდ რჩებოდა, რაც ნიშნავდა, რომ საბჭოთა რეჟიმი ისევ „*სახელმწიფო სოციალიზმის ფორმა იყო*“ (მაცაბერიძე, 2019). ფორმალურად გაცხადდა, რომ ადგილობრივ საკანონმდებლო და აღმასრულებელ ორგანოებს ენიჭებოდათ „*დამოუკიდებლობა*“ და „*სუვერენული უფლებები*“, თუმცა მმართველობის ცენტრალიზაციის პრინციპი უცვლელი რჩებოდა, რადგან იქვე საგანგებოდ იყო ჩაწერილი, რომ ეს „*უფლებები*“ შეიძლება განხორციელდეს „*სსრკ-ის კავშირის კონსტიტუციის მე-14 მუხლის ვარგლებს გარეშე*“. ეს კი ნიშნავდა, რომ სსრკ-ის ცენტრალური ხელისუფლებას გადაეცემოდა მეტ-ნაკლებად მნიშვნელოვანი ყველა საკითხის გადაწყვეტის უფლება; უპირატესად და ქმედითუნარიანად ცხადდებოდა სსრკ-ის კანონები საქართველოს ტერიტორიაზე და ა.შ. (საქართველოს საბჭოთა სოციალისტური რესპუბლიკის კონსტიტუცია, 1937). 1937 წლის საქართველოს კონსტიტუცია შედარებით დემოკრატიულ კონსტიტუციად ითვლება, რადგან მან გააუქმა პოლიტიკური შეზღუდვები, კერძოდ, პირველად კონსტიტუციურად დადგინდა არჩევნების საერთაშორისოდ მიღებული პრინციპები; მნიშვნელოვნად გააფართოვა მოქალაქეთა უფლებებისა და თავისუფლებების მოცულობა, რაც, უპირველესად, გამოიხატა იმით, რომ პირველად საბჭოთა კონსტიტუციონალიზმის ისტორიაში ცალკე თავი დაეთმო მოქალაქეთა უფლებებსა და მოვალეობებს; აღიარა მოქალაქეთა თანასწორობა ეროვნული, კულტურული და რასობრივი კუთვნილების მიუხედავად; სიტყვის, ბეჭდვის, კრებებისა და მანifestაციების, მსვლელობებისა და მიტინგების თავისუფლება; საკუთრების სახელმწიფო ფორმასთან ერთად აღიარებულ იქნა საკოლმეურნეო და კერძო საკუთრება; დაფიქსირდა საზოგადოებრივ ორგანიზაციებში გაერთიანების უფლება, პიროვნებისა და მისი ბინის ხელშეუხებლობა, მიწერ-მოწერის საიდუმლოების დაცვა, ეროვნულ უმცირესობათა კულტურული უფლებების დაცვა და ა.შ. (საქართველოს საბჭოთა სოციალისტური რესპუბლიკის კონსტიტუცია, 1937). მიუხედავად აქ დეკლარირებული ამ დემოკრატიული პრინციპებისა, ისინიც მთლიანად ფორმალური იყო. უპირველესად, სწორედ 1937 წელი მიჩნეულია ადამიანის უფლებების მასობრივად ხელყოფის, დაპატიმრებების, ტერორის ერთ-ერთ გამორჩეულ დროდ საბჭოთა საქართველოსა და მთელი სსრკ-ის ისტორიაში. არაერთი ეთნიკური ჯგუფი იძულებით და მასობრივად გადაასახლეს მათი თავდაპირველი განსახლების ადგილებიდან სსრკ-ის შორეულ რეგიონებში. ინტენსიურად გაგრძელდა კულტურის იმ მოღვაწეთა დევნაც, რომელთა შემოქმედებითი მოღვაწეობა მიუღებელი

იყო საბჭოთა ხელისუფლებისათვის. საბჭოთა საქართველოს 1937 წლის კონსტიტუციაში დაკონკრეტდა კულტურისა და განათლების სფეროთა ცენტრალიზებული მართვის სტრუქტურები. კერძოდ, აღინიშნა, რომ „ხელისუფლების უმაღლესა და სახელმწიფო მმართველობის ორგანოებს“ ეკისრებოდათ პირველდაწყებითი, საშუალო და უმაღლესი განათლების საქმის ხელმძღვანელობა, ასევე ხელმძღვანელობა და მართვა რესპუბლიკური მნიშვნელობის „კულტურულ-განმანათლებელ და სამეცნიერო ორგანიზაციებისა და დაწესებულებებისა“ (საქართველოს საბჭოთა სოციალისტური რესპუბლიკის კონსტიტუცია, 1937).

კონსტიტუციების ეპოქას ასრულებს 1978 წელს მიღებული მეოთხე კონსტიტუცია. თავისთავად 40-წლიან დროით შუალედს უნდა გამოეწვია საბჭოური კონსტიტუციის ერთგვარი ტრანსფორმირება, რამეთუ ამ ხნის განმავლობაში მსოფლიოსა და სსრკ-შიც ადგილი ჰქონდა პოლიტიკურ, ეკონომიკურსა და კულტურულ, ზოგჯერ, მნიშვნელოვან ცვლილებებს. ერთი არსებითი სიახლე მეოთხე ქართულ კონსტიტუციაში ის იყო, რომ, 1977 წლის სსრკ-ის კონსტიტუციის ანალოგიით, მასშიც ჩაიწერა, რომ საბჭოთა საქართველოში აშენდა „განვითარებული სოციალისტური საზოგადოება“, აღარ არსებობს პროლეტარიატის დიქტატურა და მის ნაცვლად შეიქმნა „საერთო სახალხო სოციალისტური სახელმწიფო“ (საქართველოს საბჭოთა სოციალისტური რესპუბლიკის კონსტიტუცია, 1978). საბჭოთა კონსტიტუციონალიზმის ისტორიაში პირველად, კონსტიტუციის მიხედვით, სახელმწიფო გამოხატავდა არა პროლეტარიატის, არამედ გლეხებისა და ინტელიგენციის, რესპუბლიკის ყველა ერისა და ეროვნების, მშრომელთა ნებასა და ინტერესებს. კონსტიტუციამ აღიარა, რომ მთელი ძალაუფლება ხალხს ეკუთვნოდა და საბჭოთა სახელმწიფოს ორგანიზაციისა და საქმიანობის საფუძვლად ცხადდებოდა „დემოკრატიული ცენტრალიზმის პრინციპი-ქვემოდან ზემოთ სახელმწიფო ხელისუფლების ყველა ორგანოს არჩევითობა, მათი ანგარიშვალდებულება ხალხის წინაშე“ (საქართველოს საბჭოთა სოციალისტური რესპუბლიკის კონსტიტუცია, 1978:5). შეიცვალა დამოკიდებულება საკუთრების ფორმებისადმი. აღიარებულ იქნა სახელმწიფო, კოოპერაციული, საზოგადოებრივი ორგანიზაციების, ინდივიდუალური და შერეული საკუთრება. ჩვენთვის საინტერესო კულტურის საკითხებს ეხება მესამე თავი „სოციალური განვითარება და კულტურა“, თუმცა არაა დაფიქსირებული, თუ რომელი უწყება კურირებს კულტურის სფეროს, გარდა ამისა, აქ მხოლოდ ზოგადი ფორმულირებაა იმისა, რომ „სახელმწიფო მიზნად ისახავს გააფართოოს რეალური შესაძლებლობანი მოქალაქეთა მიერ თავიანთი შემოქმედებითი ძალების გამოყენებისათვის... გააფართოვდეს კულტურულ დაწესებულებათა ქსელი“ (საქართველოს საბჭოთა სოციალისტური რესპუბლიკის კონსტიტუცია, 1978:11) და ა.შ. დემოკრატიული რესპუბლიკის კონსტიტუციის შემდეგ ამ საბჭოთა კონსტიტუციაში პირველად ჩაიწერა, რომ მოქალაქეებს გარანტირებულია ქვე „მეცნიერული, ტექნიკური და მხატვრული შემოქმედების თავისუფლება“. თუმცა, დათქმით: „კომუნისტური მშენებლობის მიზნების შესაბამისად“ (საქართველოს საბჭოთა სოციალისტური რესპუბლიკის კონსტიტუცია,

1978:19), რაც ამ დეკლარირებულ შემოქმედებით თავისუფლებას, განსხვავებით, პირველი ქართული კონსტიტუციისგან, ყალბს ხდიდა. მსოფლიოში მიმდინარე პროცესების კვალობაზე ამ კონსტიტუციაში მრავლადაა ნორმა, რომელთა რეალურად განხორციელება დემოკრატიული საზოგადოებისათვის იქნებოდა შესაფერისი. თუმცა ყველა ეს ნორმა, მათ შორის, კონსტიტუციის ზემოთ მოხმობილი ვითომ პროგრესული ჩანაწერები, არსებითად ფორმალურ-ფასადური იყო, რადგან, ჯერ ერთი, კონსტიტუციის პრეამბულაშივე საგანგებოდ იყო დაფიქსირებული კომუნისტური პარტიის „ხელმძღვანელი და წარმმართველი როლი“, რომ ის იყო: „პოლიტიკური სისტემის, სახელმწიფო და საზოგადოებრივი ორგანიზაციების ბირთვი“; რომელიც „განსაზღვრავს... საბჭოთა ხალხის დიად აღმშენებლობით საქმიანობას, გეგმაზომიერ, მეცნიერულად დასაბუთებულ ხასიათს ანიჭებს მის ბრძოლას კომუნიზმის გამარჯვებისათვის“ (საქართველოს საბჭოთა სოციალისტური რესპუბლიკის კონსტიტუცია, 1978). გარდა ამისა, ამ პროგრესულ ჩანაწერებს თითქმის ყველგან ახლდა დათქმა, რომ მოქალაქეთა უფლებები და თავისუფლებები უნდა წარემართათ „კომუნისტური მშენებლობის მიზნების შესაბამისად“; „სოციალისტური წესწყობილების განმტკიცება-განვითარების მიზნით“ და ა.შ. ეს კი საბჭოეთისათვის სახასიათო ცენტრალიზმის პრინციპის უცვლელობას ადასტურებდა და არაფერი საერთო არ ჰქონდა კონსტიტუციაშივე გაცხადებულ მართვის დემოკრატიულობასთან.

ამდენად, საბჭოთა საქართველოს კონსტიტუციების მიმოხილვისას მათი უმთავრესი სამართლებრივი ნორმების გამოკვეთამ გასაგები გახადა საბჭოეთის არსებობის განმავლობაში მისი პოლიტიკური სისტემის არადემოკრატიულობა. ბოლშევიკ მარქსისტთა მიერ შექმნილი ახალი სახელმწიფოს - სსრკ-ისა და მისი მსგავსებით საბჭოთა საქართველოს პოლიტიკური სისტემა იყო ტიპური ტოტალიტარული, დახურული, იდეოლოგიზირებული და ცენტრალიზებული, რითაც შესაძლებელი გახდა ამ მოდერნიზებული უზარმაზარი იმპერიის მართვა თითქმის 70 წლის განმავლობაში. სწორედ ამ სისტემის წყალობითა და მეშვეობით იმართებოდა სსრკ-ისა და, შესაბამისად, საბჭოთა საქართველოს კულტურული ცხოვრებაც. ამიტომ სავსებით ლოგიკურია და გასაგები, რომ საზოგადოების ცხოვრებაში, კულტურის უდიდესი მნიშვნელობიდან გამომდინარე, რადიკალურად მის გარდასაქმნელად ამ პოლიტიკური სისტემის ერთ-ერთი მთავარი მიზანი გახდა ე.წ. კულტურული რევოლუცია, რომელიც, ფაქტობრივად, კულტურის პოლიტიკის საბჭოური მოდელი იყო. კულტურული რევოლუცია 20-30-იან წლებში საბჭოური პოლიტიკური სისტემის დამკვიდრებისა და განმტკიცების უმთავრესი სტრატეგიული მიმართულება გახდა. ამიტომაც მას ვ. ლენინმა „გადატრიალება, მთლიანად ხალხთა მასის კულტურული განვითარების ერთიანი ხაზი“ უწოდა, როდესაც მან 1923 წელს ეს ტერმინი - კულტურული რევოლუცია ოფიციალურად დაამკვიდრა. იგი თვლიდა, რომ ბოლშევიკებისთვის საკმარისია კულტურული რევოლუცია, რომ ქვეყანა გახდეს სავსებით სოციალისტური.

ვ. ლენინისეული ტერმინი კულტურული რევოლუცია მოგვიანებით ოფიციალურად გვხვდება სახალხო კომისართა საბჭოს ცენტრალური კომიტეტის 1925 წლის 18 ივნისის რეზოლუციაში - „პარტიის პოლიტიკის შესახებ მხატვრული ლიტერატურის სფეროში“. მასშიც აღნიშნულია, რომ მოხდა „*მოსახლეობის გონებაში გადატრიალება*“ და ისინი შევიდნენ „*კულტურული რევოლუციის ფაზაში*“. მისი უპირველესი და უმთავრესი მიზანი იყო ადამიანის ხელახლა აღზრდა - საბჭოთა ადამიანის, ე.წ. Homo Sovieticus-ის, და მარქსისტულ იდეოლოგიაზე დამყარებული სოციალისტური კულტურის შექმნა. ამის შემომქმედი კი, უპირველესად, უნდა გამხდარიყო ახალი პროლეტარული, მოგვიანებით სოციალისტურად სახელდებული ინტელიგენცია, რომელიც უზრუნველყოფდა მეცნიერების, ლიტერატურის, ხელოვნების, კულტურის ყველა სფეროს გარდაქმნას კომუნისტური პარტიის ზედამხედველობით. ცხადია, ასეთი გააზრება კულტურული რევოლუციისა გვამღვებს იმის უფლებას, რომ ის კულტურის პოლიტიკის საბჭოურ მოდელად მივიჩნიოთ. ამ მოდელის რეალიზებას კი ახალი საბჭოური პოლიტიკური სისტემა რუსეთში 1917 წლიდანვე შეუდგა. საბჭოთა საქართველოს კულტურის პოლიტიკის მიმოხილვამდე აუცილებელია გავიხსენოთ, რომ მას მთლიანად დასრულად განაპირობებდა რუსეთისა და შემდგომ სსრკ-ის კულტურის პოლიტიკა, რადგან, როგორც არ არსებობდა დე ფაქტო და დე იურე საქართველოს სუვერენიტეტი, ისე არ არსებობდა და არც შეიძლება არსებულიყო საბჭოთა საქართველოს დამოუკიდებელი პოლიტიკა კულტურის სფეროში. ამ რეალობიდან გამომდინარე, საბჭოთა პერიოდის საქართველოს კულტურის პოლიტიკაზე საუბრისას ხშირად მოგვიწევს მისი მაგისტრალური ხაზის განმსაზღვრელი რუსეთისა და სსრკ-ის კულტურის პოლიტიკის სტრატეგიული მიზნის გამოკვეთა და ამის დამადასტურებელი ემპირიული მაგალითების მოხმობა.

კულტურული რევოლუციის/კულტურის პოლიტიკის საბჭოური მოდელის, უპირველესი მიზნიდან გამომდინარე, უმთავრესი ამოცანები იყო:

განათლების რეფორმის განხორციელება. კულტურული რევოლუციის დაწყებისას უპირველესად იქნა მიჩნეული მასობრივი უწიგნურობის აღმოფხვრა, რათა მოემზადებინათ ნიადაგი განათლებულ მასათა ჩასართველად ახალი სახელმწიფოს მშენებლობის ყველა სფეროში. ამიტომ განათლების რეფორმისათვის ოქტომბრის გადატრიალების შემდეგ მალევე გადაიდგა მკვეთრი ნაბიჯები. მართალია, 1917 წლამდე რუსეთში არსებობდა საკმაოდ მძლავრი საგანმანათლებლო-კულტურული და სამეცნიერო ინსტიტუციური ბაზა, ინტელექტუალური რესურსიც, მაგრამ მოსახლეობის უმრავლესობა, განსაკუთრებით სოფლად, უწიგნური იყო. ამასთან ახალი პოლიტიკური სისტემა უნდობლობას უცხადებდა „ბურჟუაზ“ ინტელექტუალებს. იმავეს თქმა შეიძლება საქართველოზეც. მასაც გასაბჭოებამდე გააჩნდა ლიტერატურის, ხელოვნების, მეცნიერების, ზოგადად, კულტურის სფეროში მოღვაწე კვალიფიცირებული კადრები, არსებობდა შესაბამისი ინსტიტუციებიც, საზოგადოებებიც, თუმცა მოსახლეობის უმრავლესობა უწიგნური იყო. საილუსტრაციოდ საქარ-

თველოში წერა-კითხვის გამავრცელებელი საზოგადოების არსებობის საჭიროება უნდა გავიხსენოთ, რომელიც, მართალია, 1897 წელს დაარსდა, მაგრამ არსებობდა 1927 წლამდე და ეწეოდა ფართო კულტურულ-საგანმანათლებლო საქმიანობას, მაგრამ რეფორმის ის მასშტაბი, რაც გატარდა განათლების სფეროში მთელ საბჭოეთში, საბჭოთა საქართველოშიც, მიუხედავად მისი პარტიულ-იდეოლოგიური მიზნებისა, იმ პერიოდისათვის მართლაც რევოლუციური იყო, მაგ., ბოლშევიკებმა გააუქმეს სწავლების იმ დროს არსებული სტრუქტურა (კლასიკური გიმნაზია, რეალური და კომერციული სასწავლებელი) და ჩაანაცვლეს პოლიტიკურ-შრომითი საშუალო სკოლით; მოსახლეობის უწიგნური ნაწილი გახდა სახელმწიფოს განსაკუთრებული ზრუნვის ობიექტი, რადგან, უპირველესად, მათი განათლებისა და კომუნისტური სულისკვეთებით აღზრდის მეშვეობით ეს პოლიტიკური სისტემა გეგმავდა თავისი საბოლოო მიზნის განხორციელებას, როგორც უკვე ვთქვით, ერთიანი შეგნების მქონე საბჭოთა ადამიანის შექმნას. კომუნისტური იდეალების აგიტაცია ხომ ამ კომუნისტური სისტემის თანამდევი იყო, რის შედეგად ხელისუფლების იდეოლოგიას მორგებული ინტელიგენცია ჩამოყალიბდებოდა. განათლების ეს მასშტაბური საბჭოური რეფორმა არცთუ ადვილად და სწრაფად განსახორციელებელი აღმოჩნდა. ჯერ კიდევ 1919 წელს საბჭოთა რუსეთში გამოიცა დეკრეტი „უწიგნურობის ლიკვიდაციის შესახებ“, რომელიც ავალდებულებდა 8-50 წლის მოსახლეობას წერა-კითხვის შესწავლას. ამის განხორციელება კი დაევა სახალხო განათლების კომისარიატს; შეიქმნა წერა-კითხვის უცოდინართა სალიკვიდაციო ჯგუფები; 1919 წლიდანვე მუშათა ფაკულტეტები ამ სოციალური ფენის უმაღლეს სასწავლებლებში შესასვლელად მომზადების მიზნით; 20-30-იან წლებში საგანმანათლებლო სისტემისათვის პედაგოგიური კადრების მოსამზადებლად საგანგებოდ დაარსდა ინსტიტუტები, მაგ., პარტიის ინსტიტუტი; კომუნისტური უნივერსიტეტები; კომუნისტური სულისკვეთებით მასათა აღსაზრდელად მომზადდა სპეციალური პროგრამები, დაიწერა სახელმძღვანელოები...; შემდგომაც ზემოხსენებული დეკრეტის ბაზაზე მომზადდა ახალი დეკრეტები და შეიქმნა იმავე ფუნქციის შემსრულებელი სხვადასხვა კომისია, კომიტეტები, მაგ., 1921 წელს სახალხო განათლების კომისარიატთან შეიქმნა მთავარი პოლიტიკურ-საგანმანათლებლო კომიტეტი, რომელიც საგანმანათლებლო სფეროში აგიტაცია-პროპაგანდის საკითხებთან ერთად კულტურის საკითხებსაც კურირებდა. ამ და სხვა სახის რეფორმატორულმა ნაბიჯებმა შედეგი გამოიღო: 1925 წელს შესაძლებელი გახდა, შემოეღოთ სავალდებულო დაწყებითი სწავლება, რამაც სხვა ღონისძიებებთან ერთად ხელი შეუწყო უწიგნურთა რაოდენობის შემცირებას; 1939 წლის მოსახლეობის აღწერის მონაცემთა მიხედვით სსრკ-ის მოსახლეობის 90 პროცენტი უკვე იყო წერა-კითხვის მცოდნე და ა.შ. აქვე უნდა ითქვას, რომ განათლების რეფორმის ეს რევოლუციური ეტაპი განსაკუთრებით აქტიური იყო 20-30-იან წლებში. ეს გასაგებიც არის, რადგან ეს დახურული, ტოტალიტარული და იდეოლოგიზირებული პოლიტიკური სისტემა მაშინ პირველ ნაბიჯებს დგამდა, თუმცა საბჭოური განათლების სისტემა ადამიანის აღზრდის იდეოლოგიზირებული პოლიტიკისაგან ბოლომდე არც არასოდეს გათავისუფლებულა.

რა მდგომარეობა იყო ამ მხრივ საქართველოში, განსაკუთრებით მისი გასაბჭოების პირველ ათწლეულებში, რომელსაც, როგორც სსრკ-ის შემადგენელს, ევალეზოდა გაეტარებინა ანალოგიური რეფორმები განათლების სფეროში. სანიმუშოდ მოვიხმობთ რამდენიმეს: 1921 წელს საქართველოს რევოლუციურმა კომიტეტმა მიიღო დეკრეტი მოსახლეობაში წერა-კითხვის უცოდინარობის შესახებ „*პოლიტიკურ ცხოვრებაში შეგნებული მონაწილეობის შესაძლებლობის მიცემის მიზნით*“; საქართველოს მთავრობასთან შეიქმნა წერა-კითხვის უცოდინარობისა და მცირემცოდნეობის სალიკვიდაციო კომიტეტი; ჩამოყალიბდა წერა-კითხვის სალიკვიდაციო საზოგადოება-წერკუმსი (1926 წლიდან-საზოგადოება წერა-კითხვა). მათს მუშაობაში ჩართულნი იყვნენ კულტურის, განათლების სფეროს წარმომადგენლები, ასევე პარტიული აქტივისტები. 1921 წლის დეკრეტით „სასწავლო-აღმზრდელობითი მუშაობის გარდასაქმნელად“ ყველა ტიპის სასწავლებელი გადავიდა განათლების სახალხო კომისარიატის გამგებლობაში. მან უკვე 1921 წლის აპრილში შეიმუშავა რესპუბლიკის „*მთლიანი შრომის სკოლის დებულება*“. მის საფუძველზე განხორციელდა ორივე სქესის ბავშვებისთვის უფასო, საყოველთაო პოლიტექნიკური განათლება, სკოლამდელი აღზრდის დაწესებულებათა ქსელის გაშლა, სწავლების მშობლიურ ენაზე გადაყვანა, ქალ-ვაჟთა ერთად სწავლება და სხვ. განათლების სისტემური რეფორმის უფრო მეტად გასაფართოებლად 1922 წელს, სსრკ-ის ანალოგიურად, თსუ-სთან შეიქმნა მუშათა პირველი ფაკულტეტი, უნივერსიტეტში შესასვლელად მუშა-ახალგაზრდობის მომზადების მიზნით. ამ და სხვა ღონისძიებათა შედეგად 1930 წლისთვის საქართველოში წერა-კითხვა შეისწავლა ნახევარმა მილიონმა ადამიანმა, ხოლო 1932 წელს თბილისი გამოცხადდა წერა-კითხვის საყოველთაო მცოდნე ქალაქად. შემდგომ წლებში მოსახლეობის სწავლა-განათლების ტენდენცია მზარდია: რაიონებში გაიხსნა პედაგოგიური ტექნიკუმები, ქალაქებში-ინსტიტუტები. 1922 წელს გაიხსნა სამხატვრო აკადემია; 1924 წელს-თბილისის კონსერვატორია; 1924 წელსვე-თბილისის საოპერო სტუდია; 1928 წელს უნივერსიტეტთან არსებული პოლიტექნიკური ფაკულტეტი გადაკეთდა ინსტიტუტად; 1929 წელს დაარსდა სასოფლო-სამეურნეო ინსტიტუტი; 1930 წელს-სამედიცინო ინსტიტუტი და ა.შ. (საქართველოს ისტორიის ნარკვევები, 1976). ზემოთ აღვნიშნეთ, რომ განათლების რეფორმა მიიჩნეოდა კულტურული რევოლუციის შემადგენელ ნაწილად. ამ მხრივ საგულისხმოა განათლების რეფორმის განმახორციელებელი უმთავრესი ორგანოს-საქართველოს განათლების სახალხო კომისარიატის 1932 წლის ერთი დებულება, რომელშიც გაცხადებულია, რომ სწორედ ამ ორგანოს უმთავრესი ამოცანაა „*კულტურული რევოლუციის ძირითადი საკითხების გადაწყვეტაში პროლეტარული საზოგადოებრიობის ჩაბმა*“... (საქართველოს სსრ-ის მუშათა და გლეხთა მთავრობის კანონთა და განკარგულებათა კრებული, 1932:528). ამ ამოცანის განხორციელების გზაზე კი მართლაც უდიდესია კულტურული რევოლუციის, განსაკუთრებით კი, განათლების საბჭოური იდეოლოგიზირებული, პროპაგანდისტული რეფორმის წილი, რამდენადაც საბჭოეთის არსებობის განმავლობაში მეტ-ნაკლებად მაინც

მოხერხდა პარტიის ზედამხედველობისა და დიქტატის ქვეშ სხვადასხვა სფეროში მოღვაწე სოციალისტური ინტელიგენციის ჩამოყალიბება.

საბჭოური განათლების რეფორმის მიმოხილვისა და მისი ძირითადი მიზნის ნეგატიურად წარმოჩენის მიუხედავად, მას ჰქონდა პოზიტიური შედეგიც: საბჭოთა კავშირსა და საბჭოთა საქართველოშიც შესაძლებელი გახდა მეცნიერების, ლიტერატურის, ხელოვნებისა და, ზოგადად, კულტურის წარმატებული განვითარება, რაც, უპირველესად, ჩვენი აზრით, იმითაა გამოწვეული, რომ ნებისმიერი დიქტატის პირობებში ყველა სახის შემოქმედებითი საქმიანობა თავისუფალი შინაგანი ბუნების წყალობით ყოველთვის ახერხებდა მეტ-ნაკლებად თავი დაეღწია ამ დიქტატისათვის და, პოლიტიკური სისტემის წინააღმდეგობის მიუხედავად, გამოველინა თავისი პოტენციალი და ცალკეულ შემთხვევებში საჯარო სივრცეშიც მოეხდინა მისი დემონსტრირება.

იდეოლოგიური ბრძოლა სოცრეალისტური კულტურის დასამკვიდრებლად. კომუნისტურ პოლიტიკურ სისტემას კარგად ესმოდა, რომ კულტურული რევოლუციის სრულფასოვნად განხორციელება შეუძლებელი იქნებოდა, თუ არ მოახდენდა ახალი სოციალისტური კულტურის შექმნასა და არსებული კულტურულ-სახელოვნებო გაერთიანებების, ინსტიტუციების, სხვადასხვა სამხატვრო და ლიტერატურული მიმდინარეობის მონოპოლიზებას, ნაციონალიზაციასა და სახელმწიფოს დაქვემდებარებაში მოქცევას, ანუ ცენტრალიზებულად მის ინსტიტუციურ მართვას და, რაც მთავარია, განათლების მსგავსად, მის იდეოლოგიზირებას. კრიტიკოს აკ. ბაქრაძის სიტყვებით, სსრკ-სა და საბჭოთა საქართველოში მიმდინარეობდა „მწერლობის მოთვინიერება“. მის მიერ ხატოვნად სახელდებული მოთვინიერების ეს პროცესი ტოტალური იყო მთელ სსრკ-ში, საბჭოთა საქართველოშიც და შეეხო არა მხოლოდ მწერლობას, არამედ მთელ კულტურას, რამეთუ ტოტალური იდეოლოგიზირება და ცენტრალიზაცია (მოთვინიერება-დაქვემდებარება) კულტურის საბჭოური პოლიტიკის ერთ-ერთი მთავარი ვექტორი იყო. თუმცა ბრძოლა ახალი კულტურის შესაქმნელად რთულად და ეტაპობრივად მიმდინარეობდა. ცნობილია, რომ ჯერ კიდევ 1917 წელს, თებერვლის რევოლუციის შემდეგ, შეიქმნა ე.წ. პროლეტკულტები-კულტურულ-საგანმანათლებლო ორგანიზაციები, რომლებმაც, ფაქტობრივად, იარსება 1932 წლამდე. პროლეტარული კულტურის (მოგვიანებით სოციალისტურ კულტურად სახელდებული) წარმართველი იდეა იყო ახალი კულტურის შექმნა, ძველი კულტურული მემკვიდრეობისა და მისი წარმომადგენლებისადმი ნიჰილისტური დამოკიდებულება. საგულისხმოა ისიც, რომ რევოლუციის შემდგომ პერიოდში საზოგადოებრივი ცხოვრების გარდამქმნელ ტალღას აჰყვა კულტურისა და ხელოვნების ბევრი მოღვაწე და შემოქმედებითად ჩაება მის პროპაგანდა-აგიტაციაში ლიტერატურული, თეატრალური, მხატვრული თუ სხვა სახის შემოქმედებითი პროდუქციის შექმნით. თავდაპირველად, ხელისუფლება დიდ ყურადღებას უთმობდა მასობრივ კულტურას, რათა მას მასებამდე იდეოლოგიური ხასიათის ინფორმაცია მიეტანა და ნაკლებ ერეოდა სხვადასხვა სალიტერატურო თუ სახელოვნებო დაჯგუფების მუშაობაში,

რაც აისახა კიდევ კომუნისტური პარტიის ცენტრალური კომიტეტის პოლიტიკური ბიუროს ცნობილ დადგენილებაში (1925 წ.) ლიტერატურის მიმართ, რომელშიც აღნიშნული იყო, რომ დაიშვებოდა „*ოპოზიციური ხელოვნების არსებობა, წარმოდგენილი წვრილი ბურჟუაზიის ხელოვანთა მიერ*“; თუმცა იქვე აღინიშნა, რომ არ დაიშვებოდა მათ მიერ პარტიის პირდაპირი თუ ირიბი კრიტიკა. ამიტომ 1920-იან წლებში როგორც რუსეთში, ისე საბჭოთა საქართველოშიც არაერთი გაერთიანება არსებობდა, მაგ., სალიტერატურო სკოლა-გაერთიანება: „აკადემიური ჯგუფი“; „ცის ფერყანწელები“; „ფუტურისტები“; „არიფიონელები“ და სხვ., მაგრამ 20-იანი წლების მიწურულს პოლიტიკა „ოპოზიციურ ხელოვანთა“ მიმართ გამკაცრდა და ისინი მიუღებელი აღმოჩნდა საბჭოთა იდეოლოგიისათვის. საერთოდ, საბჭოთა ხელისუფლება ებრძოდა ხელოვნებისა და კულტურის სხვადასხვა დარგში მოღვაწეთა იდეოლოგიურად მიუღებელ ესთეტიკურ შეხედულებებსა და პროდუქციას. ამისთვის 30-იანი წლების რეპრესიებამდე ის ჯერ არსებითად შემოიფარგლა „*რეაქციული კულტურის*“ წარმომადგენლების მიმართ ადმინისტრაციული ღონისძიებებით. ასეთი იყო მაგალითად საქართველოს მწერალთა კავშირის მეორე ყრილობის (1928 წ.) დადგენილება, რომლის ძალითაც, ფაქტობრივად, იკრძალებოდა ცალკეული ლიტერატურული ჯგუფებისა და ასოციაციების საქმიანობა. 1932 წელს კი საკავშირო კომუნისტური პარტიის ცენტრალური კომიტეტის 23 აპრილის დადგენილებით („*О перестройке литературно-художественных организаций*“) საბოლოოდ გაუქმდა მრავალრიცხოვანი სალიტერატურო-სამხატვრო გაერთიანებები, მათ შორის, პროლეტარულ მწერალთა ასოციაცია, რომელიც საქართველოშიც არსებობდა და მათ ნაცვლად დაარსდა დარგობრივი (არქიტექტურის, მხატვართა, მწერალთა, კინო და სხვ.) შემოქმედებითი კავშირები, რომელთაც შეეზღუდათ შემოქმედებითი თავისუფლება და მათგან უკვე აშკარად მოითხოვეს პარტიული წამოწყებების მხარდაჭერა. შეიზღუდა და აიკრძალა კერძო საგამომცემლო საქმიანობაც, რათა არ დაეშვათ საჯარო სივრცეში იდეოლოგიურად მიუღებელი ბეჭდური პროდუქციის გავრცელება. ამისათვის ჯერ კიდევ 1919 წელს რუსეთში შეიქმნა სახელმწიფო გამომცემლობა, თუმცა ინერციით იქ ჯერ კიდევ გრძელდებოდა კერძო საგამომცემლო საქმიანობა. მიჩნეულია, რომ რუსეთში კერძო საგამომცემლო საქმიანობამ საბოლოოდ 1926-1928 წლებში დაასრულა არსებობა, ხოლო საბჭოთა საქართველოში ასეთი უნივერსალური სახელმწიფო სტრუქტურა, რუსეთის ანალოგიით, შეიქმნა 1921 წელს სახელმწიფო გამომცემლობის-სახელგამის სახით, რომელიც ბეჭდავდა იდეოლოგიურად მისაღებ ლიტერატურას. საგამომცემლო საქმის მონოპოლიზებისა და მისი კონტროლის თვალსაზრისით საგულისხმოა 1923 წელს საქართველოს მთავრობის მიერ მიღებული ერთი დადგენილება, რომელიც ეხება „*ლიტერატურისა და გამომცემლობის საქმის მთავარ მართველობას*“, რომლის ფუნქციაში შედიოდა ყველა გამოსაცემი პროდუქციის (პერიოდული და არაპერიოდული პროდუქციის, რუკების, ნახატების...) წინასწარი განხილვა და დასაბეჭდად ვიზირება (საქართველოს სსრ-ის მუშათა და გლეხთა მთავრობის კანონთა და განკარგულებათა

კრებული, 1923). ხელისუფლებისადმი ლოიალურად განწყობილ შემოქმედ-თათვის სპეციალური ფონდებიც (მაგ., ლიტერატურის ფონდი-ლიტფონდი) კი შეიქმნა, რომლებიც მათ საყოფაცხოვრებო პრობლემების მოგვარებაში და ფინანსურად ეხმარებოდა. კულტურის საბჭოური ტიპის საბოლოო ფორმირებას ხელი შეუწყო იმან, რომ 1934 წელს საბჭოთა მწერლების პირველ საკავშირო ყრილობაზე საბჭოთა მწერალ მ. გორკის მოხსენების შემდგომ ერთხმად იქნა აღიარებული სოციალისტური რეალიზმი ერთადერთ მეთოდად ლიტერატურაში. შემდგომ ის გამოცხადდა აუცილებელ მეთოდად კულტურისა და ხელოვნების ყველა დარგისთვისაც (საქართველოს ისტორიის ნარკვევები, 1976). ასე რომ, ამ პერიოდიდან რეალურად დამყარდა ტოტალიტარული მმართველობა კულტურაში. ლიტერატურის, არქიტექტურის, სახვითი ხელოვნების, კინოს მოღვაწეებს უნდა ეხელმძღვანელათ ერთადერთი - სოციალისტური რეალიზმის მხატვრული მეთოდით, რათა მისი მეშვეობით გადმოეცათ სოციალისტური საბჭოეთის აღმშენებლობის მასშტაბურობა, მისი მშენებელი ადამიანის ცხოვრება. ეს მეთოდი პარტიული იდეოლოგიის ინსტრუმენტი გახდა, მაგ., მწერალი „ადამიანის სულის ინჟინრად“ გამოცხადდა, საკუთარი ტალანტით მას მკითხველზე ზემოქმედება უნდა მოეხდინა როგორც პროპაგანდისტს. ლიტერატორთა და ხელოვანთა მოვალეობა საზოგადოების აღზრდა იყო პარტიის სულისკვეთებით. ამიტომ მასობრივად იქმნებოდა საბჭოური ცხოვრების, უბრალო მუშებისა და გლეხების ყოფისა და შრომითი საქმიანობის ამსახავი კინოპროდუქცია, ფოტოები, პროზაული, პოეტური და ფერწერული ნაწარმოებები. მართალია, მოგვიანებით, კულტურული რევოლუციის ტერმინი აღარ იყო აქტუალური, მაგრამ კულტურისა და მისი მოღვაწეების „მოთვინიერების“ იდეოლოგიური პოსტულატი არ შეცვლილა და ის წარმართავდა კულტურის საბჭოურ პოლიტიკას მისი არსებობის განმავლობაში. საბჭოთა კულტურაში სოციალისტური რეალიზმის კლასიკური ხანა გაგრძელდა 50-იანი წლების შუა ხანამდე, თუმცა, ზოგადად, სოციალისტური რეალიზმი 90-იან წლებშიც არსებობდა. მიუხედავად ყველაფრისა, არ შეიძლება იმის მტკიცება, რომ თუნდაც 30-50-იანი წლები მთლიანად სოციალისტური რეალიზმის ეპოქაა. ამ პერიოდში იქმნებოდა როგორც ავანგარდული, ასევე რეალისტური ხელოვნების მნიშვნელოვანი ნაწარმოებები: გ.ტაბიძის, კ.ნადირაძის, კ.გამსახურდიას, ტ.გრანელის, ნ.ლორთქიფანიძისა და სხვათა ნაწარმოებები. მთელი 70 წლის განმავლობაში კულტურის ორგანული იმანენტური განვითარება გრძელდებოდა, მაგრამ ეს იყო ერთგვარი ფარული განვითარება. კულტურული და საზოგადოებრივი ცხოვრების ავანსცენაზე მაინც იდგა სოციალისტური რეალიზმი. სწორედ ის განსაზღვრავდა მაშინდელი კულტურის ხასიათსა და სტრუქტურას და, რაც მთავარია, ახდენდა საბჭოთა ადამიანების რამდენიმე თაობის ესთეტიკური ცნობიერების დეფორმაციას. სოციალისტური კულტურის პოლიტიკის ორგანული გაგრძელება იყო უპრეცედენტო აქციებიც იმ ხელოვანთა წინააღმდეგ, რომელთა ნამუშევრებიც არ შეესაბამებოდა სოციალისტური რეალიზმის კანონს. მაგალითისათვის შეიძლება გავიხსენოთ საბჭოური ცხოვრების უფრო გვიანდელი პერიოდის-1974 წლის ნონკონფორმისტ

მხატვართა ე.წ. ბულდოზერების გამოფენა, რომელიც მოეწყო მოსკოვში, იზმაილოვსკის პარკში და რომელიც ბულდოზერებით იქნა დარბეული. მასში ქართველი ნონკონფორმისტი ო. ჩხარტიშვილიც მონაწილეობდა.

კულტურის სფეროს ცენტრალიზებული ინსტიტუციური მართვა. საბჭოთა კულტურის ასევე ტოტალიზებული პოლიტიკის განსახორციელებლად საბჭოურმა პოლიტიკურმა სისტემამ თავისი მიზნებისა და ამოცანების გადასაწყვეტად, საზოგადოებრივი ცხოვრების გარდასაქმნელად, კულტურის მნიშვნელობიდან გამომდინარე, აუცილებლად მიიჩნია მისი ყველა სფეროს ცენტრალიზებული, უნიტარული, ინსტიტუციური მართვა, რომელიც, ხორციელდებოდა შესაბამისი სამართლებრივი აქტების (დეკრეტების, დადგენილება-ბრძანებებისა და სხვ.) მეშვეობით. კულტურის სფეროს მართვის (და არა მხოლოდ მისი) საბჭოური სისტემის კიდევ ერთი თავისებურებაა ის, რომ მას კურირებდა როგორც სახელმწიფო და მისი ქვემდებარე საჯარო ორგანიზაციები, ისე პარტიული ვერტიკალი. ამ სისტემაზე გავლენა არ მოუხდენია საბჭოეთის ცხოვრებაში არც ე.წ. ხრუშჩოვის „დათობის“ (1953-1964 წწ.), არც ბრეჟნევის „უმრაობისა“ (1966-1982 წწ.) და არც გორბაჩოვის „გარდაქმნის“ (1980-1990-იანი წწ.) პერიოდებს. მისი სტრუქტურული ერთეულები სსრკ-ის შექმნისას და შემდგომაც ჩამოყალიბდა: კომუნისტური პარტიის ცენტრალურსა და ადგილობრივ კომიტეტებთან არსებული აგიტაციისა და პროპაგანდის განყოფილებები (1920-1928 წწ.); მთავარი პოლიტიკურ-საგანმანათლებლო კომიტეტი (1920-1930 წწ.); ლიტერატურისა და გამომცემლობათა მთავარი სამმართველო-მთავლიტი (1922-1991 წწ.); სახალხო განათლების კომისარიატი (1917-1946 წწ.) და სხვები. ეს უკანასკნელი, ფაქტობრივად, 20-30-იან წლებში სსრკ-ში განათლებისა და კულტურის მართვის უმნიშვნელოვანესი სტრატეგიული ორგანო იყო, რადგან ის აკონტროლებდა საბჭოეთის მთელ კულტურულ-ჰუმანიტარულ სფეროს. შესაბამისად, მასში არსებობდა დარგობრივი დანაყოფები: სკოლამდელი მთავარი სამმართველო; სახელმწიფო გამომცემლობების მთავარი სამმართველო; აკადემიური ცენტრი-მუზეუმები და არქივები, სამეცნიერო და სამხატვრო სექციები; პოლიტიკურ-საგანმანათლებლო მთავარი კომიტეტი აგიტაციისა და პროპაგანდის ფუნქციით... 1921 წელსვე საქართველოშიც შეიქმნა ანალოგიური ჰიპერდაწესებულება-განათლების სახალხო კომისარიატი, რომელთანაც ფუნქციონირებდა და მას ექვემდებარებოდა სხვადასხვა საგანმანათლებლო და კულტურული დაწესებულება (საქართველოს ეროვნული არქივი, 2022). 1932 წელს ამ ორგანოსთან შეიქმნა სახელმწიფო სამეცნიერო საბჭო, რომლის ფუნქციებში შედიოდა, რომ საქართველოში არსებულ კულტურულ-საგანმანათლებლო და სამეცნიერო-კვლევითი დაწესებულებებისათვის გაეწია ერთიანი მეთოდურ-პროგრამული ხელმძღვანელობა. თავის მხრივ, მასში დაარსებული სექციები აერთიანებდა შესაბამისი დარგის მოღვაწეებს, სამეცნიერო-საპედაგოგო სექცია კი პროგრამულ-მეთოდურ ხელმძღვანელობას უწევდა პედაგოგიური და სამხატვრო პროფილის დაწესებულებებს „მოზარდი თაობის კომუნისტურად აღზრდისა... და კულტურული რევოლუციის განხორციელების მიზნით“ (საქართველოს

სსრ-ის მუშათა და გლეხთა მთავრობის კანონთა და განკარგულებათა კრებული, 1932). 1936 წელს კი ყველა სახეობის ხელოვნების ხელმძღვანელობა გადაეცა სახალხო განათლების კომისარიატთან არსებულ ხელოვნების საქმეთა ახალშექმნილ კომიტეტს, საქართველოში კი - ხელოვნების საქმეთა სამმართველოს. საყურადღებოა, რომ 1937 წლის საბჭოთა კონსტიტუციის მეოთხე თავში, რომელიც ეხება საბჭოთა სოციალისტური რესპუბლიკის სახელმწიფო მმართველობის ორგანოებს, აღნიშნულია, რომ სახალხო კომისართა საბჭოში დარგობრივ სახალხო კომისრებთან ერთად შედიოდა განათლების სახალხო კომისარი და ახალშექმნილი ხელოვნების საქმეთა სამმართველოს უფროსი (საბჭოთა საქართველოს კონსტიტუცია 1937:23-26), რაც კიდევ ერთხელ ადასტურებს, რომ რადიკალური მნიშვნელობას ანიჭებდა კულტურასა და ხელოვნებას საბჭოთა ხელისუფლება. ახალშექმნილ სამმართველოს საგამგებლოდ გადაეცა: სახელმწიფო კინემატოგრაფიის მრეწველობა (სახკინმრეწვი); სახელმწიფო თეატრები; გუნდები და ვოკალური ანსამბლები; ორკესტრები და ინსტრუმენტალური ანსამბლები; თეატრები; სამხატვრო სასწავლებლები; მუზეუმები; ჟურნალი „საბჭოთა ხელოვნება“; სომხური კულტურის სახლი და სხვა მრავალი კულტურული ინსტიტუცია. გაწერილი იყო ხელოვნების საქმეთა სამმართველოს ფინანსური და ორგანიზაციული მექანიზმებიც (საქართველოს სოციალისტური საბჭოთა რესპუბლიკის მუშათა და გლეხთა მთავრობის კანონთა და განკარგულებათა კრებული, 1936). ეს სამმართველო წარმართავდა, აორგანიზებდა და აფინანსებდა კულტურულ ცხოვრებას. მისი ფუნქცია იმდენად მნიშვნელოვანი იყო ქვეყნისთვის, რომ მის შესახებ, როგორც აღვნიშნეთ, ჩანაწერიც კი იქნა შეტანილი ამ კონსტიტუციაში. დასასრულ აღვნიშნავთ, რომ ეს სტრუქტურა იყო, ამავე დროს, ერთგვარი წინამორბედი სსრკ-სა და მისი ანალოგიით საქართველოში 1953 წელსვე შექმნილი კულტურის სამინისტროსი. სახალხო კომისართა საბჭო მუდმივ რეორგანიზაციას განიცდიდა. 1946 წელს იგი გარდაიქმნა მინისტრთა საბჭოდ და იარსება 1991 წლამდე. სახალხო კომისრები კი გახდნენ შესაბამისი დარგობრივი მინისტრები. ახლა უკვე ამ სტრუქტურულ ერთეულს დაევა კულტურის სფეროს მართვა, ძირითადად ის ახორციელებდა კულტურის პოლიტიკას საქართველოში.

ცენზურისა და რეპრესიული სისტემის დამკვიდრება. კულტურის პოლიტიკის ერთ-ერთი ინსტრუმენტი იყო სახელმწიფოს ოფიციალური პოლიტიკის ორგანული შემადგენელი-ცენზურა და რეპრესიები. ნებისმიერი და, მათ შორის, ეს არადემოკრატიული სახელმწიფო ინსტრუმენტებიც აუცილებლად იქნა მიჩნეული ბოლშევიკთა მიერ ძალაუფლების შენარჩუნების მიზნით. ჩვენ შემთხვევით არ ვახსენეთ ცენზურა და რეპრესია ერთად. საქმე ისაა, რომ რუსეთსა და სსრკ-ში, ასევე საბჭოთა საქართველოში ისინი თანმხლები იყო. პოლიტიკური სისტემა კულტურის პოლიტიკის განსახორციელებლად სხვადასხვა ხერხს მიმართავდა: როგორც უკვე აღვნიშნეთ, ბეჭდური პროდუქციის, კულტურულ დაწესებულებათა და ორგანიზაციათა მონოპოლიზირება-ნაციონალიზაციას; მიუღებელ ხელოვანთა და ლიტერატორთა ნაწარმოებების ცენზურას, მათ ავტორთა

პირდაპირ ფიზიკურ ანგარიშსწორებას... კულტურის ამგვარი პოლიტიკა ტერორადაც შეიძლება ჩაითვალოს. ის ხომ ბოლშევიკთა ჩვეულებრივ სამუშაო ტერმინადაც იქცა. ჯერ კიდევ სამოქალაქო ომის დროიდან რუსეთში შემოდებულ იქნა ე.წ. წითელი ტერორი (1917-1923 წწ.), რომელიც სათანადო დეკრეტით ოფიციალურად გაფორმდა 1918 წელს. „წითელ ტერორს“ ბოლშევიკები ახორციელებდნენ სამოქალაქო ომის დროს კლასობრივი მტრის წინააღმდეგ მათი განადგურების მიზნით, მაგრამ ის გაგრძელდა ომის დასრულების შემდგომაც მოსახლეობის სხვადასხვა ფენის მხრიდან წინააღმდეგობის ჩასახშობად. ის ითვალისწინებდა საცენზურო ქმედებებსაც. 1917 წელს ამავე ტერორის ფარგლებში „ბეჭდვის“ შესახებ დეკრეტით აიკრძალა იდეოლოგიურად მიუღებელი და ოპოზიციური გაზეთების (470 გაზეთი) გამოცემა. მეტიც, 1918 წელს მიღებულ იქნა დეკრეტი „ბეჭდვის რევოლუციური ტრიბუნალის შესახებ“, რომლის მიხედვით კონტრრევოლუციური გამოსვლების გამო შესაძლებელი იყო სხვადასხვა სასჯელის გამოყენება-ჯარიმის, გაზეთის დახურვის, პოლიტიკური უფლებების აყრისა და თავისუფლების აღკვეთის. ასეთი პოლიტიკა გაგრძელდა შემდგომ წლებშიც: აიკრძალა „რეაქციული“ წიგნების გამოცემა (1921 წ.); დაიგეგმა და განხორციელდა კონტრრევოლუციონერი მწერლებისა და პროფესორების ქვეყნიდან გაძევება (ე.წ. ფილოსოფიური გემით ინტელიგენციის გაძევება რუსეთიდან. 1922 წ.); შეიქმნა ცენზურის მთავარი ორგანო-ლიტერატურისა და გამომცემლობათა მთავარი სამმართველო-მთავლიტი (1922 წ.); რეპერტუარისა და სანახაობების კომიტეტი-რეპერტკომი (1923 წ.), რომელსაც ევალებოდა კულტურული ღონისძიებების, რეპერტუარის კონტროლი; შეიქმნა სახელმწიფო კინო-სახკინო, რომლის ფუნქციაც იყო ფილმების შინაარსის კონტროლი (1924 წ.) და ა.შ. ასეთი საცენზურო სისტემა, მათ შორის, პარტიული კონტროლი, საქართველოშიც არსებობდა. მაგ., სათანადო დეკრეტით საქართველოში მთავლიტი შეიქმნა 1922 წელს. მას ევალებოდა, აეკრძალა ყველა ბეჭდური გამოცემა, რომელიც აგიტაციას ეწეოდა საბჭოთა ხელისუფლების წინააღმდეგ; აღვივებდა ნაციონალისტურსა და რელიგიურ ფანატიზმს... მთავლიტი 1991 წლამდე ქვეყნის მთავარი ცენზორი იყო. საცენზურო სისტემა საქართველოში ამოწმებდა ყველაფერს-მუსიკალურსა და სასცენო ნაწარმოებებს, სახვით ხელოვნებას, ბეჭდურ გამოცემებს, კინემატოგრაფიასა და ფოტოგრაფიას, რადიოსა და ტელევიზიას, ბიბლიოთეკებში წიგნებს, რათა აღეკვეთა და გაენადგურებინა საბჭოთა იდეოლოგიისათვის შინაარსობრივად მიუღებელი ყველა სახის ინფორმაცია. მთავლიტისა და საცენზურო ფუნქციის შემსრულებელი სხვა ორგანიზაციების ოფიციალური ნებართვა ესაჭიროებოდა კულტურის ყველა სახის პროდუქტის საჯარო სივრცეში დემონსტრირებას. იგი სათანადო პროდუქციის აკრძალვასთან ერთად იყენებდა იდეოლოგიური კონტროლის სხვადასხვა ფორმას-საკადრო წმენდას, წამახალისებელი ჰონორარის პოლიტიკას მათთვის, ვინც იდეოლოგიურად მისაღებ ნაწარმოებებს შექმნიდა, ამასთან, სიფხიზლეს გამოიჩინდა და ცენზურას მათთვის საჭირო ინფორმაციას მიაწვდიდა. საცენზურო მექანიზმი, მათ შორის, უპირველესად, მთავლიტი, პირ-

დაპირ ხდებოდა ადამიანთა რეპრესირების წყარო და ინიციატორი. საბჭოეთის მართვის ვერტიკალურ სისტემას სრულად შეესატყვისებოდა საცენზურო ორგანოების მუშაობის სისტემა-ადგილობრივად მოპოვებული ინფორმაცია რეაგირებისათვის გადაეცემოდა ცენტრალურ საცენზურო ორგანოებს, რეაგირების შედეგი კი, უმთავრესად, სადამსჯელო ოპერაციის განხორციელება იყო. ამ მხრივ გამონაკლისი არც საქართველო ყოფილა. ეს რეპრესიები დაიწყო საბჭოთა ხელისუფლების საქართველოში დამყარების პირველივე წლებში. საბჭოთა რეჟიმის განსაკუთრებული ყურადღების ობიექტი, ცხადია, იყო, კულტურისა და ხელოვნების მოღვაწენი, ქართველი ინტელექტუალები. მათი ნაწილი იძულებული იყო, დაეტოვებინა ქვეყანა, ნაწილი დააპატიმრეს, ნაწილი კი დახვრიტეს. ტოტალური რეპრესიების მხრივ განსაკუთრებულია მთელ საბჭოეთში 1937-1953 წლები, ე.წ. სტალინური ეპოქა, რომელსაც „ტოტალური ტერორის“ ან „ტოტალური პარტიული ტერორის ეპოქასაც“ უწოდებენ. ცხადია, ეს შეეხო საქართველოსაც. მხოლოდ 1937-1938 წლებში საქართველოდან რეპრესიის მსხვერპლი 30,000-ზე მეტი ადამიანი გახდა. მათ შორის, 3,616 უშუალოდ იოსებ სტალინის პირადი ხელმოწერით დაისაჯა (ინფორმაციის თავისუფლების განვითარების ინსტიტუტი, 2020). საბჭოთა ცენზურას და რეპრესიებს ემსხვერპლნენ ქართველი ხელოვანები და მწერლები. ნაწილი საბჭოეთის პირმშოს-სოლოვეცკის განსაკუთრებული დანიშნულების ბანაკის ან Главное управление лагерей (гуплаг)-ის, იმავე საბჭოთა საკონცენტრაციო ბანაკების მკვიდრი გახდა. ქართული კულტურის ამ და სხვა მოღვაწეთა ტრაგიკული ხვედრის „შემოქმედი“, ცხადია, ტოტალური პოლიტიკური სისტემის ორგანული ნაწილი-კულტურის საბჭოური პოლიტიკის მესვეურნი იყვნენ. და ამაში საბჭოთა ცენზურის სისტემის წვლილი უდიდესი იყო. მიუხედავად იმისა, რომ სტალინურ პერიოდთან შედარებით ცენზურა მოგვიანებით შედარებით ლოიალური გახდა სსრკ-სა და საქართველოშიც, იგი ბოლომდე არ გაუქმებულა მანამ, სანამ საბჭოთა სახელმწიფო წარმონაქმნები არ დაიშალა 1991 წელს. აუცილებლად უნდა ითქვას, აკრძალვების მიუხედავად, საბჭოთა მოქალაქეები უკვე ე.წ. დათბობის პერიოდიდან და, განსაკუთრებით, შემდეგ მაინც ახერხებდნენ, გაცნობოდნენ როგორც აკრძალულ ლიტერატურას, პრესას, ასევე კუსტარული თვითგამოცემების, ე.წ. სამიზდატების სახით ავრცელებდნენ თავიანთ ან უცხოელთა ლიტერატურასა და ინფორმაციას, რისთვისაც ჯერ კიდევ ისჯებოდნენ. ამ პროცესმა უფრო ორგანიზებული ხასიათი შეიძინა „დათბობის“ პერიოდიდან. სსრკ-ში მიმდინარე ამ პროცესების მიღმა არც საქართველო აღმოჩნდა. აქაც გაჩნდა დისიდენტური ორგანიზაციები (მაგ., „საქართველოს ჰელსინკის კავშირი-ეროვნული აღორძინება“. 1976 წ.) და არალეგალური გამოცემები (ჟურნალი „ოქროს საწმისი“. 1975 წ.; ჟურნალი „საქართველოს მოამბე“. 1976 წ.). მათში იბეჭდებოდა აკრძალული ლიტერატურული ნაწარმოებები, პუბლიცისტური წერილები ქართული ენისა და კულტურის დევნაზე, ქართულ ეკლესიაზე, კულტურაზე და ა.შ.

ანტირელიგიური პოლიტიკის წარმართვა. საბჭოური პოლიტიკა, მისი ერთ-ერთი მთავარი სეგმენტი-კულტურის პოლიტიკა ითვალისწინებდა

ხალხთა მასებზე ეკლესიისა და რელიგიის ზეგავლენისა და რწმენის თავისუფლების შეზღუდვასაც. საბჭოთა საქართველოს განათლების სახალხო კომისარიც (1936-1937 წწ.) მ. ტოროშელიძე აღნიშნავდა, რომ „*რელიგიის წინააღმდეგ ბრძოლა კულტურული რევოლუციის საკითხია*“ (სილაგაძე, 2014). ბოლშევიკთა ანტირელიგიურმა კამპანიამ მართლაც პოლიტიკის სახე შეიძინა, რამეთუ რელიგიისა და ეკლესიის დევნამ ტოტალური ხასიათი მიიღო და ის სხვადასხვა ფორმით წარმოებდა საბჭოეთის არსებობის განმავლობაში. ძველ რელიგიას, რწმენას უდიდესი გავლენა ჰქონდა ხალხზე, განსაკუთრებით საქართველოში, რადგან ეკლესიამ და ქრისტიანულმა კულტურამ ისტორიული ძნელბედობის ყველა ეტაპზე უდიდესი როლი შეასრულა ქართველი ერის კონსოლიდაციასა და სულიერების გადარჩენაში. ახალ პოლიტიკურ მოცემულობაში კი ეკლესიისა და რელიგიის ამ ტრადიციული, სისხლხორცეული მისიის აღსრულება სრულიად ეწინააღმდეგებოდა კულტურული რევოლუციის იდეოლოგიზირებულ მიზნებს. ამიტომაც ეკლესია და რელიგია „კონტრ-რევოლუციურ ძალად გამოცხადდა, აქედან გამომდინარე კი, მის წინააღმდეგ ბრძოლა ყველა ხერხით ბოლშევიკური პარტიის უპირველეს ამოცანად გამოცხადდა“ (ბენდელიანი, 2000:16). ეკლესიისა და მის წიაღში შექმნილი კულტურის ძეგლების მიმართ სულ სხვა სახელმწიფოებრივი პოლიტიკა აირჩია საბჭოთა რუსეთმა, მოგვიანებით სსრკ-მა და საბჭოთა საქართველომ. ცნობილია ეკლესიისა და რელიგიისადმი განათლების სახალხო კომისარიატის ხელმძღვანელ ა. ლუნაჩარსკის დამოკიდებულება, რომელიც, ცხადია, ტოლფარდია ოფიციალური პოზიციისა. ის სტატიაში „*რატომ არ შეიძლება გწამდეს ღმერთი*“, წერს, რომ „*ეკლესია და რელიგია ხლამია, ნაგვის გროვია და ანტირელიგიური პოლიტიკის გატარებისას ისინი სწორ გზაზე დგანან*“ (О религии, 1963:382). საბჭოთა ხელისუფლებამ ამ მიმართულებით ქმედითი ღონისძიებები გაატარა: სსრკ-ის შექმნამდე, ჯერ კიდევ 1918 წელს, გამოიცა საგანგებო დეკრეტი, რომლის თანახმად განათლების სისტემიდან ამოღებულ იქნა ის საგნები, რომლებიც რელიგიურ განათლებას ეხებოდა. მას მოჰყვა საეკლესიო ლიტერატურის მიმართ მკაცრი ცენზურის შემოღება; სასულიერო პირთა დევნა, დაპატიმრება, სიკვდილით დასჯა; ეკლესიების ნგრევა; ეკლესიაში ჯვრის წერა, დაბადების რეგისტრაცია და მიცვალებულის წესის აგება, რელიგიური დღესასწაულების აღნიშვნის აკრძალვა (სილაგაძე, 2014). 1922 წლის დეკრეტით „საეკლესიო ფასეულობათა ამოღების შესახებ“ ვ. ლენინი მოუწოდებდა ძალოვან დაწესებულებებს, ყოველგვარი ნებართვის გარეშე შესულიყვნენ ეკლესიებსა და მონასტრებში, მოეთხოვათ ფასეული საკულტო საგნები და საჭიროების შემთხვევაში ისინი ძალის გამოყენებით გამოეტანათ, მეტიც, ტყვიაც კი დაეხალათ მოწინააღმდეგეების, მათ შორის, სამღვდლოებისათვის. მოგვიანებით სახალხო კომისართა საბჭოში სპეციალურად შეიქმნა მე-8 განყოფილებაც, რომელსაც არაოფიციალურად სალიკვიდაციო განყოფილებას უწოდებდნენ. ბოლშევიკები მიიჩნევდნენ, რომ „*ყველა ტაძარი, ქონება და სიმდიდრე დაუყოვნებლივ უნდა მოექცეს სახელმწიფო საკუთრებაში*“ (Деятели октября о религии и церкви. Статьи, речи, беседы, воспоминания, 1968:12). ამ დეკრეტის შემდეგ უფრო

მასიურად ხდებოდა სხვადასხვა მიზეზით საეკლესიო ზარების გადადნობა, საეკლესიო ფასეულობათა (ვერცხლისა და ოქროს ძვირფასქვევებიანი ხატების, ჯვრების, ბარძიმ-ფეშხუმების, პანაღებისა და ა.შ.) ექსპროპრიაცია, ეკლესიებში საწყობების, კლუბების, თეატრების გახსნა... გასაბჭოების შემდეგ საქართველოშიც დაიწყო ანალოგიური პროცესები. 1923 წლის 23 ნოემბერს, სსრკ-ის ანალოგიით, საქართველოს სახალხო კომისართა საბჭომაც მიიღო დადგენილება საეკლესიო განძეულობის ეკლესიებიდან ამოღებისა და სხვადასხვა სამეურნეო საჭიროებისთვის მისი გამოყენების შესახებ (საქართველოს სსრ კანონთა, საქართველოს სსრ პრეზიდიუმის ბრძანებულებათა ქრონოლოგიური კრებული, 1921-1940., 1959). ამ დადგენილების მიღების შემდეგ კიდევ უფრო გაცხოველდა ანტირელიგიური პოლიტიკა, რაც გამოიხატა ეკლესიების ნგრევაში, მათში საერო დანიშნულების დაწესებულების განთავსებაში, წმინდანთა ნეშტების შეურაცხყოფაში, სასულიერო პირების რეპრესიებსა და ა.შ. არსებობს ამის დამადასტურებელი უამრავი დოკუმენტური მასალა. მოვიხმობთ რამდენიმეს: 1923 წელს მოწამეთის ეკლესიაში გაიხსნა წმინდა დავით და კონსტანტინეს ნეშტები; 1924 წელს დაანგრეს ქუთაისის საკათედრო ტაძარი და მის ადგილას ვ. ლენინის ძეგლი აღმართეს; 1936 წელს ლ. ბერიას ბრძანებით ფოთის საკათედრო ტაძარში თეატრი შეასახლეს; ივერიის ღვთისმშობლის სახელობის ტაძარი თბილისში აბანოდ გადაკეთდა; კალოუზნის წმინდა გიორგის სახელობის ეკლესიის ადგილას რუსთაველის კინოთეატრია; ვერის ბადის წმინდა ნიკოლოზის სახელობის დედათა მონასტერში საავადმყოფო გახსნეს. გასაბჭოების შემდგომ მალევე საქართველოში ეს პროცესი სპეციალურ ლიტერატურაში თითქმის ზედმიწევნითაა აღწუსებული: 1923 წლის აპრილში თბილისის მაზრაში დაიკეტა 48, ქუთაისში-160, სენაკში-148, შორაპნის მაზრაში-148, ოზურგეთის მაზრაში-130, რაჭაში-117, ლეჩხუმში-78, გორის მაზრაში-78, ზუგდიდის მაზრაში-75, სიღნაღის მაზრაში-65, ცხინვალის ზონაში-60 ეკლესია. ეკლესიის წინააღმდეგ მიმდინარე მასობრივი დევნა-შევიწროებამდე საქართველოში 1450 მოქმედი ეკლესია იყო, ღვთისმსახურებას ეწეოდა 1600 სასულიერო პირი, 1931 წლისათვის მოქმედ ეკლესიათა რაოდენობა შემცირდა 350-მდე, ხოლო ღვთისმსახურთა 300-მდე. 25 მოქმედი მონასტრიდან დარჩა 5. ანტირელიგიურ ქმედებებს, მათ შორის, დეკრეტს საეკლესიო ქონების ამოღების შესახებ შეუპოვარი წინააღმდეგობა მოჰყვა როგორც რუსეთში, ისე საქართველოში, მაგ., 1922 წლის აჯანყება პეტროგრადის მახლობელ ქ. შუიში; საქართველოშიც 1924 წლის ცნობილი აჯანყების ერთ-ერთი მოტივი ანტირელიგიური პოლიტიკა იყო; ამ კამპანიის წინააღმდეგობისთვის პეტროგრადის მიტროპოლიტი ბენიამინი 1922 წელს სიკვდილით დასაჯეს; პატრიარქი ტიხონი 1922 წელს დააპატიმრეს; ქუთაისის მიტროპოლიტი ნაზარი დასავლეთ საქართველოს საეკლესიო საგანძურის რეკვიზიციისაგან გადასარჩენად ბაგრატის ტაძრის ეზოში დამარხვის გამო სხვა სასულიერო პირებთან ერთად საფიჩხიის ტყეში დახვრიტეს (1924 წ.); საქართველოს პატრიარქი ამბროსი ხელაია და საკათალიკოსო საბჭოს 9 წევრი ბოლშევიკებმა 1922 წელს სათანადოდ დასაჯეს იმისთვის, რომ ისინი

საერთაშორისო არენაზე უკმაყოფილებას გამოთქვამდნენ ეკლესიის დევნის, ქართული ენის შეზღუდვისა და ახალი ხელისუფლების სხვა ანტიქართულ ქმედებათა გამო (მეტრეველი, 2000). თუმცა არც ისაა დასავიწყებელი, რომ ვ. ლენინის 1922 წლის დადგენილებით სპეციალურად შექმნილი კომისიის (ა. შანიძე, პ. ინგოროყვა, კ. კეკელიძე, შ. ამირანაშვილი, ს. კაკაბაძე...) მუშაობის შედეგად საბჭოთა საქართველოს დაუბრუნდა რუსეთის საცავებში დაცული ქართული ისტორიული დოკუმენტები, ხელნაწერები, რუს მეცნიერთა დიდი წინააღმდეგობის მიუხედავად, ქრისტიანული ხელოვნების ზოგიერთი ნიმუშიც (ამირანაშვილი, 1968). მიუხედავად ამგვარი ერთეული შემთხვევებისა, განსაკუთრებით გამძაფრდა ანტირელიგიური პოლიტიკა 1930-იანი წლების ცნობილი რეპრესიების დროს. ქრისტიანული კულტურის ძეგლების გადარჩენის სადარაჯოზე იდგნენ არა მხოლოდ სასულიერო პირები, არამედ ქართველი მწერლები და ხელოვანები. ცნობილია, რომ, ლ. ბერიას გადაწვეტილებით, 1937 წელს შოთა რუსთაველის იუბილეს აღსანიშნავად თბილისში უნდა დანგრეულიყო მეტეხის ღვთისმშობლის შობის ტაძარი და მის ადგილას დადგმულიყო რუსთაველის ძეგლი. ამას წინ აღუდგნენ მიხ. ჯავახიშვილი, ს. ახმეტელი და დ. შევარდნაძე. მათ მაშინ ეკლესია გადაარჩინეს, მაგრამ მოგვიანებით, 1937 წელს, რეპრესიებს შეეწირნენ. თუმცა ნგრევას ვერ გადაურჩა ალექსანდრე ნეველის სახელობის ტაძარი (1897-1930 წწ.), რომლის ადგილას 1930 წელს ააშენეს სამთავრობო შენობა.

ძველი რელიგიის, ძველი ცნობიერების წინააღმდეგ ბრძოლა მისი დისკრედიტაცია არ წარმოებდა მხოლოდ ზემოაღნიშნული რეპრესიების უხეში ხერხებით. რელიგიურ-კულტურული ვაკუუმის შესავსებად ბოლშევიკებს ესაჭიროებოდათ მარქსისტულ-ლენინისტური ათეისტური, ანუ უღმერთობის რელიგია, რომლის პროპაგანდა კულტურის სისტემური პოლიტიკის ერთ-ერთი მთავარი შემადგენელი გახდა, რომლის აუცილებლობა ოფიციალურად იქნა განმტკიცებული ბოლშევიკთა სხვადასხვა ნაშრომითა თუ სამართლებრივი აქტით. საბჭოეთში ათეისტად ყოფნა სოციალისტობას გაუთანაბრდა, რითაც „უღმერთო აზროვნების“ პოლიტიზაცია მოხდა (ქართველიშვილი, 2019). ამიტომ სრულიად ბუნებრივია, სსრკ-ის არსებობის გარიჟრაჟზე ანტირელიგიური პროპაგანდის ერთ-ერთ განმახორციელებლად იქცა 1924 წელს შექმნილი ე.წ. მებრძოლ უღმერთოთა კავშირი (მუკი). მას წინ უძღოდა ამავე სახელწოდების გაზეთებისა და ჟურნალების გამოცემა ყველგან, მათ შორის, საქართველოშიც. მისი მიზანი იყო ზოგადად ათეიზმის პროპაგანდა, ანუ ბრძოლა ნებისმიერი კონფესიის წინააღმდეგ. საქართველოში მუკი ოფიციალურად 1927 წელს დაარსდა. მასში გაერთიანება 14 წლის ასაკიდან შეიძლებოდა. მუკის უჯრედები იქმნებოდა სასწავლო დაწესებულებებში, ქარხნებში, კულტურულ დაწესებულებებში: მუზეუმებში, გამომცემლობებში..., 1930 წელს თბილისში ანტირელიგიურ მუშათა უნივერსიტეტიც გაიხსნა, 1937 წელს კი ნორაშენის ეკლესიაში-ანტირელიგიური მუზეუმი. 1930 წელს, სსრკ-ის მსგავსად, საქართველოშიც დაიწყო მუკის ჟურნალ-გაზეთების (მაგ., ჟურნალი „მებრძოლი უღმერთო“; გაზეთი „უღმერთო“

და სხვ.) გამოცემა. ათეისტური ბრძოლის თეორიული დონის ამაღლების მიზნით 1930 წელს თბილისის განათლების მუშაკთა სახლთან დაარსდა ანტირელიგიური კაბინეტი, რომელსაც 6 სექცია ჰქონდა: კვლევითი, სამუზეუმო, ლექტორთა, ანტირელიგიური აღზრდის, რეცენზირებისა და ხელოვნების (ქართველიშვილი, 2019). 40-იანი წლებისათვის ქართველი უღმერთოების რაოდენობამ 75 ათას მიაღწია. ანტირელიგიური პროპაგანდისათვის გამოიყენებოდა არა მხოლოდ მუკი და ანტირელიგიური დანიშნულების ჟურნალ-გაზეთები, არამედ კინოხელოვნებაც, მაგ., გადაიღეს ფილმი „იუდა“, იგივე „ანტიქრისტე“ (რეჟისორი ევ. ივანოვ-ბარკოვი, 1930 წ.) და სხვ. (სილაგაძე, 2014). ანტირელიგიური ბრძოლა დროდადრო და გარემოებათა გამო გარკვეულად ფორმას იცვლიდა, მაგ., ეკლესიისადმი საბჭოთა ხელისუფლების დამოკიდებულება უფრო ლოიალური გახდა მეორე მსოფლიო ომის დროს და მომდევნო უახლოეს წლებში, რადგან ხელისუფლებას სჭირდებოდა ეკლესიის მხარდაჭერა და რადიკალური რეპრესიებისაგან სწორედ 40-იან წლებში შეიკავა თავი. ამის საილუსტრაციოდ გამოდგება სსრკ-ის კომისართა საბჭოს 1944 წლის 1 დეკემბრის დადგენილება *„მართლმადიდებლური ეკლესიებისა და სამლოცველო სახლების შესახებ“*, რომლის მიხედვითაც იკრძალებოდა არარეგისტრირებული მართლმადიდებელი ეკლესიების დახურვა; მრევლის გარკვეული ჯგუფის მოთხოვნით შესაძლებელი ხდებოდა ეკლესიის გახსნა, იკრძალებოდა საეკლესიო შენობების გადაკეთება სხვა მიზნებისათვის და ა.შ. საქართველოში რელიგიისადმი ამ ლოიალური პოლიტიკის მოჩვენებითი ხასიათის მაგალითია 1942 წელს პატრიარქ კალისტრატეს დაჯილდოება ლენინის ორდენით, 1943 წელს რუსეთის ეკლესიის მიერ საქართველოს ეკლესიის აღიარება და სხვ. ამგვარი ე.წ. განახლების მოძრაობა საკავშირო მასშტაბის იყო და მიზნად ისახავდა ეკლესიის გადაქცევას საბჭოთა იდეოლოგიური მანქანის შემადგენელ ნაწილად. თუმცა, აღნიშნული მოქმედებების შედეგად საეკლესიო ინსტიტუტი დამცირება-განადგურებას გადაურჩა. დაიწყო დანგრეულ-განადგურებული ეკლესია-მონასტრების მშენებლობა და რესტავრაცია, მოსახლეობაში მნიშვნელოვნად შესუსტდა ათეისტური აგიტაცია-პროპაგანდა, მაგრამ, როგორც აღმოჩნდა, ეს სულაც არ ნიშნავდა, რომ ხელისუფლება უარს ამბობდა საეკლესიო ინსტიტუტის კონტროლზე. ამის ეფექტურად განხორციელების მიზნით, 1943 წელს სსრკ-ის ხელისუფლებამ შექმნა ახალი ორგანო - სსრკ-ის სახალხო კომისართა საბჭოსთან არსებული რუსული მართლმადიდებელი ეკლესიის საქმეთა საბჭო, ხოლო 1947 წელს შეიქმნა საქართველოს სსრ-ის მინისტრთა საბჭოსთან არსებული საქართველოს მართლმადიდებელი ეკლესიის რწმუნებულის თანამდებობა (ქართველიშვილი, 2019). ხელისუფლებამ მიიჩნია საჭიროდ ეკლესიისა და რელიგიისადმი ამ შედარებით ლოიალური კურსის მეტი დამაჯერებლობისათვის ოფიციალურად 1947 წელს გაეუქმებინა ანტირელიგიური ბრძოლის ავანგარდი-მუკიც, თუმცა მისი გარკვეული ფუნქციები ახალდაარსებულ სხვა ორგანიზაციას შეუთავსა. ეს იყო პოლიტიკური და სამეცნიერო ცოდნის გამავრცელებელი საზოგადოება „ცოდნა“, რომლის ფარგლებში სსრკ ანტირელიგიურ კამპანიას უწყვეტად

აწარმოებდა 1991 წლამდე. 1947 წელს „ცოდნა“ საქართველოშიც შეიქმნა. ამ საზოგადოების ეგიდით მეცნიერებს, ლიტერატორებს, კულტურის მოღვაწეებსა და ხელოვანებს უნდა ეწარმოებინათ აქტიური მუშაობა მასების პოლიტიკური ცოდნისა და „სოციალისტური შეგნების ამაღლებისათვის“. 1953 წელს სტალინის სიკვდილთან ერთად დასრულდა დიქტატორული რეჟიმი და რეპრესიების მძიმე ტალღა. თუმცა, ხრუმშოვის მმართველობის დროს ათეიზმის პროპაგანდა გაძლიერდა, რომელსაც მიაჩნდა, რომ „მეცნიერება და ზებუნებრივ ძალთა რწმენა ყოვლად შეუთავსებელია“ (О религии, 1963:382). 50-60 წლებში ანტირელიგიურ პოლიტიკას 1937 წლის მასშტაბებისათვის არ მიუღწევია, რადგან ნ. ხრუმშოვისეული ანტირელიგიური პოლიტიკა გულისხმობდა უფრო მეტად იდეოლოგიურ გამარჯვებას სასულიეროპირებზე, ვიდრე მათს ფიზიკურლიკვიდაციას. 1959 წელს მიღებული სსრკ-ის ცკ-ის ცნობილი დადგენილებებით ათეისტური მუშაობა და პროპაგანდა, პარტიული ორგანიზაციების გარდა, ევალებოდათ საგანმანათლებლო, კულტურისა და საგამომცემლო ორგანიზაციებსაც, რის შედეგადაც ანტირელიგიური პერიოდული გამოცემების რაოდენობა თითქმის გაორმაგდა (ქართველიშვილი, 2019). განსაკუთრებული ყურადღება მიექცა რელიგიისა და მეცნიერების ურთიერთმიმართებას. ანტირელიგიური საბჭოური კულტურის პროდუქტია სსრკ-ში 1954 წლიდან გაჩენილი ტერმინი-სამეცნიერო ათეიზმი, რომელიც სამთავრობო პოლიტიკადაც იქცა და 1959 წლიდან მეცნიერების დარგადაც, რომელიც სავალდებულოდ ისწავლებოდა უმაღლეს სასწავლებლებში 1991 წლამდე.

ამდენად, საერთაშორისო კონცეფცია-მოდელოთაგან კი ის წარმოადგენს კანადელი მკვლევრების, ჰ.ჰ. ჩარტრენდისა და კ. მაკკოის მიერ შემუშავებულ *ინჟინერ სახელმწიფო* მოდელს, რომლის დროსაც, სახელმწიფო არა მხოლოდ ხელს უწყობს კულტურის სფეროს, არამედ სხვადასხვა ინსტრუმენტის მეშვეობით ახდენს კულტურის სრულ პოლიტიზირებასა და მის ტოტალურ მართვას (Chartrand & McCaughey, 1989). ეს კონცეფცია-მოდელი ემსგავსება სერბი მკვლევრების-მ. დრაგიჩევიჩ-შეშიჩისა და ბრ. სტოიკოვიჩის მიერ დიფერენცირებული კულტურის პოლიტიკის სახელმწიფო ბიუროკრატიულ-საგანმანათლებლო მოდელსაც, რომელიც ხასიათდება კულტურაზე სახელმწიფოს აბსოლუტური ძალაუფლებით, მისი კონტროლით, რაც ხორციელდება პოლიტიკური და იდეოლოგიური აპარატის საშუალებით. ის ტოტალიტარულის გარდა, სახასიათოა სოციალ-დემოკრატიული ქვეყნებისთვის (შვედეთი, ნიდერლანდები...), თუმცა ამ უკანასკნელებში შენარჩუნებულია ხელოვანთა შემოქმედებითი თავისუფლება (დრაგიჩევიჩ-შეშიჩი & სტოიკოვიჩი, 2007).

დამოწმებული წყაროები და ლიტერატურა

amiranashvili, sh. (1968). *sakartvelodan skhivadaskhva dros gatanili samuzeu-mo gandzeuloba da misi dabruneba*. tbilisi: tbilisis universitetis gamomtsemloba. (ამირანაშვილი, შ. (1968). *საქართველოდან სხვადასხვა დროს გატანილი სამუზეუმო განძეულობა და მისი დაბრუნება*. თბილისი: თბილისის უნივერსიტეტის გამომცემლობა).

bendeliani, m. (2000). *sakartvelos sabchota respublikis sartsmuneobrivi politika*. tbilisi: tsu. sokhumis pilialis gamomtsemloba. (ბენდელიანი, მ. (2000). *საქართველოს საბჭოთა რესპუბლიკის სარწმუნოებრივი პოლიტიკა*. თბილისი: თსუ. სოხუმის ფილიალის გამომცემლობა).

Deiateli oktiabria o religii i tserkvi. *Statii, rechi, bessedi, vospominaniia*. (1968). Moskva: "Misl". (Деятели октября о религии и церкви. *Статьи, речи, беседы, воспоминания*. (1968). Москва: "мысль").

dragichevich-sheshichi, m. & stoikovichi, b. (2007). *kultura, menejmenti, animatsia, marketingi*. tbilisi: "kentavri". (დრაგიჩევიჩ-შეშიჩი, მ. & სტოიკოვიჩი, ბ. (2007). *კულტურა, მენეჯმენტი, ანიმაცია, მარკეტინგი*. თბილისი: „კენტავრი“).

inpormatsiis tavisuplebis ganvitarebis instituti. (2020). *tsenzura sabchota kavshirshi*. (ინფორმაციის თავისუფლების განვითარების ინსტიტუტი. (2020). *ცენზურა საბჭოთა კავშირში*. Retrieved from https://idfi.ge/ge/soviet_censorship).

matsaberidze, m. (2019). *sakartvelos politikuri sistema*. tbilisi: tsu-is gamomtsemloba. (მაცაბერიძე, მ. (2019). *საქართველოს პოლიტიკური სისტემა*. თბილისი: თსუ-ის გამომცემლობა).

metreveli, r. (2000). *sakartvelos katalikos-patriarkebi*. tbilisi: "nekeri". (მეტრეველი, რ. (2000). *საქართველოს კათოლიკოს-პატრიარქები*. თბილისი: „ნეკერი“).

o religii. (1963). moskva: "gospolitizdat". (О религии. (1963). Москва: «госполитиздат“).

sakartvelos sotsialisturi sabchota respublikis mushata da glekhta mtavrobis kanonta da gankargulebata krebuli. (1923). (1932). (1936). 1. 5. 22. tpilisi: sakhalkho komisarta sabchos da ekonomikuri sabchos sakmeta mmartvelobis gamotsema. (საქართველოს სოციალისტური საბჭოთა რესპუბლიკის მუშათა და გლეხთა მთავრობის კანონთა და განკარგულებათა კრებული. (1923). (1932). (1936). 1. 5. 22. ტფილისი: სახალხო კომისართა საბჭოს და ეკონომიკური საბჭოს საქმეთა მმართველობის გამოცემა).

sakartvelos sabchota sotsialisturi respublikis konstitutsia. (1922). (1927). (1937). (1978). tbilisi: "sabchota sakartvelo". (საქართველოს საბჭოთა სოციალისტური რესპუბლიკის კონსტიტუცია. (1922). (1927). (1937). (1978). თბილისი: „საბჭოთა საქართველო“).

sakartvelos ssr kanonta, sakartvelos ssr prezidiumis brdzanebulebata kronologuri krebuli, 1921-1940. (1959). tbilisi: "sakhelgami". (საქართველოს სსრ კანონთა, საქართველოს სსრ პრეზიდიუმის ბრძანებულებათა ქრონოლოგიური კრებული, 1921-1940. (1959). თბილისი: „სახელგამი“).

sakartvelosistoriisnarkvevebi. (1976). tbilisi: "sabchotasakartvelo". (საქართველოს ისტორიის ნარკვევები. (1976). თბილისი: „საბჭოთა საქართველო“).

sakartvelos erovnuli arkivi. (2022). (საქართველოს ეროვნული არქივი. (2022). Retrieved from https://archival-services.gov.ge/fonds/get_data).

silagadze, e. (2014). *mebrdzol ughmertota kavshiris istoria sakartveloshi. 1928-1947*. (სილაგაძე, ე. (2014). *მებრძოლ უღმერთოთა კავშირის ისტორია საქართველოში. 1928-1947*).

kartvelishvili, m. (2019). *sabchota religiuri politika da sakartveloshi misi asakh-vis taviseburebani 1953-1964 tslebshi*. (ქართველიშვილი, მ. (2019). *საბჭოთა რელიგიური პოლიტიკა და საქართველოში მისი ასახვის თავისებურებანი 1953-1964 წლებში*).

chartand, h. & mkkaughei s. (1989). *the arms length prinsiple and the arts: an international perspektive – past, present and future*. in m. kummings jr. & j. davidson, whos to pai por the arts: the international search for models of support (p. 1). n.y.c.: American council for the arts. (Chartrand, H. & McCaughey, C. (1989). *The Arms Length Principle and the Arts: An International Perspective - Past, Present and Future*. in M. Cummings Jr., & J. Davidson, Whos to Pay for the Arts: The International Search for Models of Support (p. 1). N.Y.C.: American Council for the Arts).